

RAMPEN MANAGEMENT

ACADEMIEJAAR 2023-2024

Morele verwonding: De onzichtbare kwetsuur van onze militairen

STUDENT: Mieke Axters

PROMOTOR: Dr. Erik De Soir

Inhoudstafel

Executive summary	3
Sleutelwoorden	3
Dankwoord	4
1. Literatuurstudie	5
1.1. Definitie	5
1.1.1 Moreel dilemma	5
1.1.2 Morele verwonding	6
1.1.3 Morele verwonding versus posttraumatische stressstoornis	7
1.1.4 Het ontstaan van morele verwonding doorheen de zendingscyclus	10
1.2. Klinische relevantie	13
1.2.1 Klinische relevantie in militaire context	13
1.2.2 De link tussen een militaire context en een rampencontext	15
1.2.2.1 Illustratief voorbeeld van de gelijkenissen	15
2. Onderzoeksvraag	18
3. Methodologie	19
3.1 Kwalitatief onderzoek	19
3.1.1 Semigestructureerd diepte-interview	19
3.2 Kwantitatief onderzoek	22
3.2.1 Moral Injury Questionnaire – Military Version	22
3.3 Data-analyse	22
3.3.1 Doelgroep en selectie	22
3.3.2 Demografische gegevens	23
3.3.3 Presentatie data	26
4. Resultaten	27
4.1 Morele dilemma's en morele verwonding: What's in a name?	27
4.1.1 MIQ-M	27
4.1.2 Definities	30
4.2 Factoren	32
4.2.1 Training	32
4.2.2 Organisatiecultuur	35
4.2.3 Normvervaging	36
4.2.4 Peer support	38
4.2.5 Reflectie en debriefing	40
4.2.6 Nazorg	43
4.2.7 Erkenning	47
5. Discussie & Conclusie	49
5.1 Algemene synthese	49
5.2 Bijdrage en aanbevelingen	51
5.3 Beperkingen	54
6. Referenties	56

7. Bijlages	61
7.1 Informed consent	61
7.2 Toestemmingsformulier diensthoofd	62
7.3 Semigestructureerd diepte-interview	63

Executive summary

Het huidige onderzoek richt zich op het identificeren van beschermende en risicofactoren bij militairen met betrekking tot het oplopen van morele verwondingen. Morele verwonding is psychologische, emotionele en spirituele schade die individuen kunnen ervaren wanneer hun morele of ethische overtuigingen worden geschonden door hun eigen of andermans acties, vaak in een context van oorlog of militaire operaties. Door middel van een uitgebreide literatuurstudie en interviews met actieve en voormalige militairen, zijn diverse factoren geïdentificeerd die de kans op het ontwikkelen van morele verwondingen kunnen beïnvloeden. Op basis van diepte-interviews worden zeven samenhangende factoren geïdentificeerd die een rol spelen in het al dan niet ontwikkelen van een morele verwonding. Deze zeven factoren betreffen (1) training, (2) organisatiecultuur, (3) normvervaging, (4) peer support, (5) reflectie & debriefing, (6) nazorg en (7) erkenning. De risicofactoren omvatten het gebrek aan adequate training over de psychologische impact van ethisch uitdagende situaties, de organisatiecultuur die het moeilijk maakt voor militairen om kwetsbaarheid te tonen en hulp te zoeken, normvervaging in situaties van hoge stress en als laatste een gebrek aan structurele reflectie en debriefing na missies. Beschermende factoren omvatten onder andere het belang van peer support, zorg voor militairen, vooral na de zending en erkenning voor hun inzet en opofferingen. De bevindingen van dit onderzoek illustreren dat bij de ontwikkeling van morele verwondingen het geheel meer is dan de som van de afzonderlijke delen. Het tijdig detecteren en opvangen van morele verwondingen kan het best gebeuren door aandachtig te zijn voor en waar mogelijk in te spelen op deze zeven factoren en hun onderlinge samenhang.

Sleutelwoorden

Morele verwonding, moreel dilemma, militair, psychosociaal welzijn,

Dankwoord

Ik wil in eerste instantie een woord van dank richten aan alle deelnemers van de Recovery Group. Het zijn zij die mijn job de boeiende job maken waarvoor ik elke dag dankbaar ben. Het zijn zij, die met hun hartverwarmende openheid en dagelijkse onvoorwaardelijke inzet, mij inspireerden om met (een onderdeel van) dit thema aan de slag te gaan. In het bijzonder wil ik ook nog diegenen bedanken die de tijd namen om deel te nemen aan dit onderzoek. Geen evidentie gezien de fragiliteit van het onderwerp.

Daarnaast wil ik graag mijn promotor dr Erik De Soir bedanken voor zijn tijd, hulp, advies en fine-tuning van dit onderzoekswerk. Zijn expertise en kennis is een bron van onschatbare waarde.

Een oprechte bedanking aan mijn partner, die mij onvoorwaardelijk bleef steunen in m'n zoveelste academische uitdaging. En diegene die ervoor zorgde dat de muiterij op ons piratenschap thuis beperkt bleef tijdens mijn afwezigheden.

Ook een welgemeende dankjewel aan Lies Wilmaerts, Liesbet Philippaert en Ellen De Graeve voor de tijd die ze genomen hebben om mijn onderzoekswerk te herlezen en te corrigeren.

En als laatste wil ik mijn diensthouders bedanken om mij de kans en tijd te geven om aan deze opleiding deel te nemen en aan dit onderzoek te werken. Mijn collega's om het CGG-fort staande te houden tijdens mijn beperktere beschikbaarheid en mijn Recovery Group collega's om mij te blijven motiveren en ondersteunen.

1. Literatuurstudie

Om een duidelijk beeld te scheppen binnen dit eindwerk wordt er in de literatuurstudie enerzijds gefocust op de conceptualisering van morele dilemma's en verwondingen in wetenschappelijk onderzoek en anderzijds wordt de klinische relevantie ervan benadrukt door meer in te zoomen en een beeld te schetsen van de voornaamste bevindingen van morele dilemma's en verwondingen in een militaire context, meer specifiek tijdens een buitenlandse zending.

1.1 Definitie

1.1.1 Moreel dilemma

Ondanks dat er veel interesse is in het thema van morele dilemma's, blijft er een gebrek aan consensus over dit onderwerp. Dit komt voornamelijk door de complexiteit en subjectiviteit van morele dilemma's, die vaak afhangen van individuele waarden, culturele achtergronden en contextuele factoren. Eén van de belangrijkste redenen voor dit gebrek aan consensus is dat morele dilemma's verschillende elementen kunnen omvatten en verschillende interpretaties kunnen hebben. Sommige definities leggen de nadruk op de strijd tussen verschillende morele principes of waarden (Litz et al., 2009), terwijl andere onderzoeken zich richten op situaties waarin er geen duidelijk juiste of foute keuze is (Sinnot-Armstrong, 1988). Bovendien kunnen morele dilemma's variëren in ernst, complexiteit en persoonlijke betrokkenheid, wat verdere nuances toevoegt aan de definitie ervan. Culturele en sociale contexten spelen ook een grote rol bij het begrijpen van morele dilemma's (Haidt, 2012). Wat als een dilemma wordt beschouwd in één cultuur, kan in een andere cultuur mogelijk niet als zodanig worden gezien. Een voorbeeld hiervan kan foltering zijn. In veel Westerse landen is foltering strikt verboden door nationale wetten en internationale verdragen. Het gebruik van foltering wordt gezien als een ernstige schending van mensenrechten. Het morele dilemma voor militairen kan ontstaan wanneer ze informatie nodig hebben om levens te redden, maar ze weten dat foltering onwettig en immoreel is. Ze moeten kiezen tussen het naleven van de wet en ethische normen, en het mogelijke redden van levens door het gebruik van verboden methoden. In sommige conflictgebieden kunnen folteringen en harde ondervragingsmethoden als acceptabele praktijken worden beschouwd om informatie te verkrijgen. Hier kunnen culturele normen en de noodzaak van overleven het gebruik van dergelijke methoden rechtvaardigen. Het morele dilemma zoals ervaren in Westerse legers bestaat hier mogelijk niet op dezelfde manier omdat de sociale en politieke context foltering minder controversieel maakt. Verschillende ethische stromingen en filosofische perspectieven dragen bij aan de diversiteit van opvattingen over wat een moreel dilemma precies inhoudt. Bovendien evolueert ons begrip van morele dilemma's voortdurend naarmate nieuwe situaties en technologische ontwikkelingen zich voordoen.

Litz et al. (2009) probeerden het concept van moreel dilemma verder uit de diepen door het te definiëren als een situatie waarin een persoon wordt geconfronteerd met twee of meer tegenstrijdige morele principes, waardoor het maken van een keuze moeilijk is omdat elke optie in strijd lijkt te zijn met bepaalde ethische waarden. In een moreel dilemma staan de keuzes die beschikbaar zijn voor het individu haaks op elkaar en het maken van een beslissing vereist het afwegen van ethische overwegingen en waarden. De confrontatie met morele dilemma's gaat gepaard met gevoelens van schuld, schaamte en verraad (Shay, 1994, Litz et al. 2009).

Een typisch moreel dilemma kan bijvoorbeeld ontstaan wanneer een persoon moet kiezen tussen twee acties waarbij elke keuze positieve en negatieve morele gevolgen heeft en het vermijden van een morele schending vrijwel onmogelijk lijkt. Het kan ook voortkomen uit conflictsituaties waarbij verschillende morele plichten of waarden met elkaar botsen. Het dwingt individuen na te denken over de ethische implicaties van hun beslissingen en de moeilijkheden van het afwegen van de waarde van bijvoorbeeld mensenlevens.

Het oplossen van morele dilemma's kan complex zijn en betreft vaak een zorgvuldige afweging van morele principes, persoonlijke waarden en de mogelijke gevolgen van elke keuze. Indien men er niet uit raakt, kan men morele verwondingen oplopen (Shay, 1994).

1.1.2 Morele verwonding

Het concept van morele verwonding wordt in de literatuur ook op verschillende manieren benaderd, en ook hier is er is niet altijd consensus over één enkele definitie. Hieronder wordt echter een algemene definitie weergegeven op basis van bestaande literatuur. De nadruk ligt bij deze definitie op oorlogsveteranen en biedt een raamwerk voor een algemeen begrip en benadering van morele verwonding.

Een poging tot conceptualisatie werd geïntroduceerd door Shay (1994, 2014). Hij stelde dat een morele verwonding voortkomt uit verraad van rechtvaardigheid door een leidinggevende of een vertrouwde autoriteit in een situatie waarin veel op het spel staat. Hij baseert zich hierbij op Themis, die in de Griekse mythologie de godin van recht en orde is. Hij beschrijft Themis als het intern moreel kompas of de morele orde die elke militair in zichzelf draagt. Het is een diepgeworteld gevoel van wat rechtvaardig en eerlijk is, gebaseerd op hun opvoeding, cultuur en persoonlijke waarden. Wanneer militairen handelingen moeten verrichten of getuige zijn van gebeurtenissen die in strijd zijn met hun interne morele orde (Themis), ervaren ze een diepe morele verwonding. Dit noemt Shay een “breach of Themis”. Litz et al. (2009) beschreef het als een psychologische en emotionele reactie op gebeurtenissen die in strijd zijn met diepgewortelde morele overtuigingen en waarden waarbij de focus ligt op het onvermogen om persoonlijke acties of de acties van anderen te contextualiseren en te rechtvaardigen. Het treedt op wanneer een individu getuige is van of betrokken is bij handelingen die als immoreel, onrechtvaardig of in strijd met het persoonlijke morele kompas worden beschouwd. Dit kan leiden tot gevoelens van schuld, schaamte, morele twijfel en het verlies van vertrouwen in zichzelf en anderen (Shay, 1994; Litz et al, 2009). Morele dilemma's kunnen leiden tot morele verwondingen maar morele verwondingen kunnen ook ontstaan buiten de context van dilemma's, door het gevoel van verraad en het moeten zondigen tegen kernwaarden door bijvoorbeeld het moeten respecteren van bepaalde inzetregels.

Morele verwonding kan voorkomen in verschillende contexten, waaronder oorlog, geweld en andere traumatische gebeurtenissen (Litz et al., 2009). In deze studie gaan we de focus leggen op morele verwondingen die ontstaan zijn in een context van militaire zendingen in conflictgebieden. Potentieel moreel verwondende gebeurtenissen in een militaire context zijn volgens de literatuur niet enkel het verwonden en doden van anderen maar ook het niet kunnen voorkomen van leed onder collega's of burgers en nalatigheid door een leider of andere autoriteit (Griffin et al., 2019). Hiermee wordt aangetoond dat morele verwonding niet alleen voor komt bij militairen in oorlogsmisaties, maar ook kan ontstaan tijdens vredesoperaties.

1.1.3 Morele verwonding versus posttraumatische stressstoornis

Morele verwonding en posttraumatische stressstoornis (PTSS) zijn beide concepten die verband houden met traumatische ervaringen, waardoor de twee concepten wel eens verward worden met elkaar. Doch is er een wezenlijk verschil in hun aard (Jordan et al., 2017) en symptomen (Bryan et al., 2017). Omdat PTSS al langer gelinkt wordt aan militaire zendingen en omdat morele verwonding een relatief nieuw begrip is, is het belangrijk dat we in dit onderzoek duidelijkheid scheppen in de verschillen en parallellen van deze twee concepten om verwarring te vermijden. PTSS en morele verwonding sluiten elkaar niet uit en overlappen zelfs deels (Litz et al., 2009). Het verschil ligt met name in de focus van de begrippen. Bij PTSS staat levensdreiging centraal. Hier is het gevoel van veiligheid geweld aangedaan (DSM-V, 2013). Bij morele verwonding staat moreel conflict centraal. Hier is de beleving van een rechtvaardige wereld geweld aangedaan (Molendijk, 2021). Morele verwonding raakt mensen vanbinnen, maar gaat ook over beschadigde relaties met anderen.

PTSS is een psychiatrische aandoening die kan optreden als reactie op ernstige traumatische gebeurtenissen. Het omvat symptomen zoals herbelevingen (flashbacks), vermijding van herinneringen aan het trauma, negatieve veranderingen in stemming en cognitie, en verhoogde prikkelbaarheid.

PTSS kan zich ontwikkelen na het ervaren of direct of indirect getuige zijn van ‘feitelijke of dreigende dood, ernstige verwonding of seksueel geweld’. Angstreacties vormen de kern van posttraumatische stress waarbij we vier symptoomcategorieën onderscheiden:

1. Intrusieve symptomen zoals zich opdringende herbelevingen en nare dromen;
2. Aanhoudende vermijdingen;
3. Negatieve veranderingen in cognities en stemming;
4. Veranderingen in arousal (alertheid, opwinding), waakzaamheid en reactiviteit.

De klachten zijn langer dan één maand aanwezig, geven een significante lijdensdruk of beperkingen in het functioneren in het werk of sociale leven en vormen vaak ook een belasting voor de directe omgeving van betrokkene.

Bron: DSM-5

Morele verwonding daarentegen is gericht op de morele dimensie van een schokkende ervaring en de schade aan iemands morele zelf (Boudreau, 2011). Het omvat thema's zoals schuld, schaamte, kwaadheid, onvermogen om nog te genieten en sociale vervreemding (Bryan et al., 2017).

Ook bij PTSS is sprake van schuld of beschuldiging maar hier wordt het vooral benaderd als het resultaat van irrationele gedachten, oftewel als misplaatste gevoelens (DSM-V, 2013). De literatuur over morele verwonding daarentegen gaat expliciet in tegen een dergelijke benadering. De terminologie is hier een mooi voorbeeld van. We spreken van ‘verwonding’ in plaats van ‘stoornis’. Bij morele verwonding wordt benadrukt dat morele overwegingen en oordelen serieus genomen moeten worden en dat gevoelens van schuld, schaamte en/of verraad daarom beschouwd moeten worden als mogelijk ‘gepaste’ emoties (Molendijk, 2021). Zo kunnen er dus ook PTSS-symptomen verschijnen terwijl het misschien niet PTSS, maar de

onderliggende morele verwonding is die het echte probleem is (Coen et al., 2022). In figuur 1 wordt dit overzichtelijk weergegeven (Project moral injury. Een transdisciplinair NWO NWA-project Van De Radboud Universiteit Nijmegen, De Nederlandse Defensie Academie, De Politieacademie, Het Nederlands Veteraneninstituut En Het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, n.d.).

Figuur 1

Morele Verwonding versus PTSS

Overgenomen uit *Project moral injury*. Een transdisciplinair NWO NWA-project door Radboud Universiteit Nijmegen, de Nederlandse Defensie Academie, de Politieacademie, het Nederlands Veteraneninstituut en het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum (n. d.) (www.projectmoralinjury.nl)

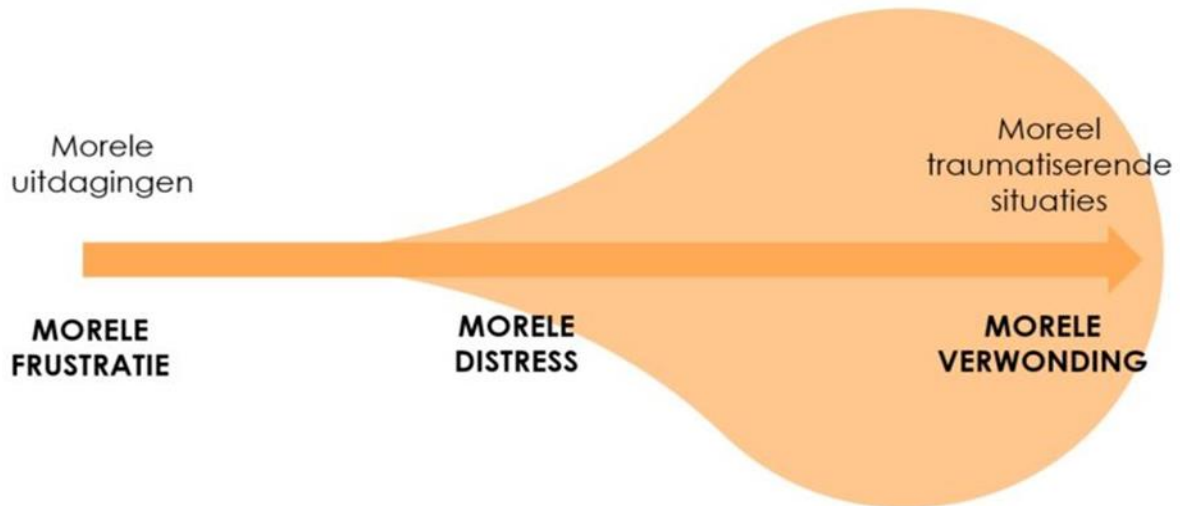
Zowel bij PTSS als bij morele verwonding zijn er verschillende factoren die bijdragen aan het ontstaan en de ernst van de morele verwonding, waaronder de aard van de handelingen die in strijd zijn met iemands morele overtuigingen, de mate van betrokkenheid bij deze handelingen, het gebrek aan steun en erkenning van de ervaren pijn, alsook de individuele kenmerken zoals persoonlijkheid en veerkracht (Molendijk, 2020).

Zoals bij alle psychische problematiek is er sprake van gradaties bij morele verwonding. Morele uitdagingen kunnen zorgen voor frustraties, morele schendingen met pijnlijke gevolgen kunnen morele stress geven en in een verder stadium kan zo'n schending leiden tot ernstige aanhoudende problematieken zoals PTSS en depressie. Dit laatste is waar het begrip morele verwonding naar verwijst en is te zien in figuur 2.

Figuur 2

Gradaties in Morele Uitdagingen

Overgenomen uit *Project moral injury. Een transdisciplinair NWO NWA-project* door Radboud Universiteit Nijmegen, de Nederlandse Defensie Academie, de Politieacademie, het Nederlands Veteraneninstituut en het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum (n. d.) (www.projectmoralinjury.nl)

Als laatste geeft figuur 3 een samenvatting weer van hoe PTSS-modellen naast het moreel verwondingsmodel kunnen gezien worden en waar de verschillen liggen in benaderingswijze.

Figuur 3

Heersende PTSS-Modellen en het Moral Injury-Model

Overgenomen uit *Project moral injury. Een transdisciplinair NWO NWA-project door Radboud Universiteit Nijmegen, de Nederlandse Defensie Academie, de Politieacademie, het Nederlands Veteraneninstituut en het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum (n. d.)* (www.projectmoralinjury.nl)

	Heersende PTSS-modellen	Moral Injury-model
Directe aanleiding	(Levens)bedreigende situatie <i>De beleving van veiligheid wordt geweld aan gedaan</i>	Situatie die morele overtuigingen en verwachtingen schendt <i>De beleving van een rechtvaardige wereld wordt geweld aan gedaan</i>
De eigen rol in de situatie	Slachtoffer of getuige	Slachtoffer, getuige of (in eigen ogen) verantwoordelijke
Centrale emoties	Angstgerelateerde emoties, zoals gevoelens van gevaar en dreiging	Morele emoties zoals gevoelens van schuld, schaamte en verraad
Benadering van eventuele veroordeling van zelf of anderen	Misplaatst, resultaat van 'verstoorde cognities', deresponsibilisering nodig	Eventueel gepast, (zelf)vergiftiging nodig

1.1.4 Het ontstaan van morele verwonding doorheen de zendingscyclus

Morele verwondingen bij militairen ontstaan doorgaans als gevolg van situaties waarin zij betrokken zijn bij of getuige zijn van gebeurtenissen die in strijd zijn met hun diepgewortelde morele overtuigingen, waarden of ethische normen (Litz et al., 2009). Het fenomeen van morele verwonding wordt steeds meer erkend als een psychologisch aspect van de impact van oorlogservaringen en militaire dienst. Om een beter zicht te krijgen op wat dit concreet inhoudt tijdens een militaire zending, worden hieronder enkele situaties geschetst die kunnen bijdragen aan het ontstaan van morele verwonding:

Confrontatie met ethisch uitdagende situaties:

Militairen kunnen worden geconfronteerd met situaties waarin ze worden bevolen om handelingen uit te voeren die als immoreel worden beschouwd, zoals wreedheid tegenover burgers, marteling of buitensporig geweld. Dergelijke situaties waarin militairen persoonlijke ethische normen moeten overschrijden omwille van operationele doelen, kunnen leiden tot ernstige morele conflicten met morele verwonding als gevolg (Litz et al, 2009). Het is een zware last om te dragen wanneer je gedwongen wordt om iets te doen wat je als immoreel beschouwt. Daarnaast kunnen militairen (eerder leidinggevende functies) ook betrokken zijn bij het nemen van beslissingen met ernstige morele implicaties, zoals het goedkeuren van aanvallen op civiele doelen of het beslissen over leven en dood tijdens gevechtssituaties. Zelfs

als deze beslissingen gerechtvaardigd zijn volgens militaire doctrine, kunnen ze nog steeds leiden tot morele twijfel en verwonding (Drescher et al., 2011). Kortom, confrontatie met ethisch uitdagende situaties is een complex aspect van het militaire leven. Het vereist niet alleen moed en discipline, maar ook een diepgaand begrip van ethiek en morele waarden.

Getuige zijn van onrecht of wreedheid:

Zelfs als militairen niet direct betrokken zijn bij immorele handelingen, kunnen ze indirect morele verwonding ervaren door getuige te zijn van onrechtvaardigheid, wreedheid of het lijden van onschuldige burgers. Het zien van dergelijke situaties kan diepe gevoelens van machteloosheid en frustratie oproepen. Ze voelen zich misschien niet in staat om in te grijpen of het leed te verlichten, wat bijdraagt aan morele stress (Litz, 2009; Nash & Litz, 2013). Het besef dat je machteloos bent om onrecht te stoppen, kan een zware psychologische last met zich meebrengen. Militairen zijn vaak getraind om actie te ondernemen en problemen op te lossen, maar in sommige situaties zijn hun handen gebonden. Dit kan leiden tot innerlijke conflicten en morele twijfel. Daarnaast hebben militairen vaak een groot gevoel van verantwoordelijkheid en compassie. Onderzoek van Hannah, Aviolo & Walumbwa (2010) toont aan dat militaire training en cultuur vaak sterke ethische normen en diep verantwoordelijkheidsgevoel bevorderen. Het zien van lijden kan hen dus diep raken en hun morele kompas beïnvloeden. Ze moeten balanceren tussen hun professionele verplichtingen en hun menselijke gevoelens. In essentie is het getuige zijn van onrecht of wreedheid een complexe en emotioneel beladen ervaring voor militairen. Het kan hun morele veerkracht testen en hen dwingen om diep na te denken over hun rol en verantwoordelijkheden in conflictsituaties.

Verlies van moreel kompas:

Oorlogssituaties brengen extreme omstandigheden met zich mee, waarin de gebruikelijke morele kaders kunnen vervagen door de druk, chaos en continue dreiging. Ze bevinden zich vaak in een omgeving waarin de normale ethische grenzen niet altijd van toepassing zijn, wat ertoe kan leiden dat ze zich verloren kunnen voelen en moeite hebben om hun morele kompas te handhaven. De constante dreiging en noodzaak om snel te beslissen in complexe en vijandige omgevingen kan leiden tot handelingen die later als moreel verontrustend worden ervaren. In het heetst van de strijd worden militairen namelijk vaak geconfronteerd met dilemma's waarbij ze moeten kiezen tussen verschillende morele waarden of verplichtingen zoals loyaliteit aan hun eenheid versus het volgen van hun eigen individuele morele kompas. Dit kan hen dwingen om beslissingen te nemen die in strijd zijn met hun eigen morele principes, zoals het gebruik van geweld tegen burgers om een missie te volbrengen of het negeren van hulpbehoevenden om strategische redenen. Deze situaties kunnen leiden tot intense innerlijke conflicten en gevoelens van schuld of schaamte. De impact van deze morele dilemma's kan leiden tot ernstige psychologische distress en morele verwonding (Shay, 1994). Dit kan zich manifesteren in symptomen zoals PTSS, depressie, angst en gevoelens van vervreemding. Het kan ook hun relaties en vermogen om te functioneren in het dagelijks leven ernstig beïnvloeden. De langdurige effecten van het verlies van een moreel kompas kunnen leiden tot een cynische kijk op de wereld en een verminderd vertrouwen in autoriteit en institutionele normen. Militairen kunnen moeite hebben met het integreren in de samenleving na hun missie omdat de morele en ethische kaders die ze hebben leren hanteren in oorlogssituaties vaak niet overeenkomen met de normen van het burgerleven. Dit kan hun gevoel van isolement versterken en de weg naar herstel bemoeilijken.

Onvermogen om te helpen:

Het gevoel van moreel falen en morele verwonding kan diep wortelen wanneer militairen niet in staat zijn om hulp te bieden aan mede-militairen, burgers of slachtoffers van conflicten, ondanks hun oprechte wens om goed te doen (Litz & Kerig, 2019). Militairen worden vaak ingezet voor humanitaire missies om hulp te bieden aan getroffen gemeenschappen. Wanneer deze missies niet succesvol zijn, bijvoorbeeld door logistieke beperkingen, politieke obstakels of onvoorziene omstandigheden, kan dit leiden tot een gevoel van moreel falen. Dit onvermogen om effectief te helpen, ondanks hun inzet en goede bedoelingen, kan zeer ontmoedigend en demoraliserend zijn (Maguen & Litz, 2012).

Naast de frustratie over mislukte missies, zijn militairen ook vaak getuige van ernstig lijden bij burgers of mede-militairen. Ze zien de directe gevolgen van geweld en conflict en voelen een sterke drang om in te grijpen en te helpen (Litz & Kerig, 2019). Echter, vanwege de complexiteit van de situatie, zoals veiligheidsoverwegingen, bevelen van hogerhand of gebrek aan middelen, kunnen ze soms niets doen. Dit gevoel van machteloosheid kan bijzonder schadelijk zijn voor hun morele en psychologische welzijn. De discrepantie tussen hun morele plicht en de realiteit van hun beperkingen kan leiden tot een diep gevoel van morele verwonding. Dit wordt verder verergerd door de overtuiging dat ze hebben gefaald in hun fundamentele menselijke verplichtingen. Militairen kunnen hierdoor last krijgen van langdurige psychologische problemen. Het gevoel dat ze niet in staat zijn geweest om te voldoen aan hun eigen ethische standaarden kan hun zelfbeeld en eigenwaarde ernstig aantasten (Currier, Holland & Malott, 2014). Bovendien kan deze ervaring van onvermogen om te helpen hun vertrouwen in de missie en in de bredere militaire en politieke structuren ondermijnen. Ze kunnen cynisch en gedesillustioneerd raken, niet alleen over hun rol, maar ook over de doelen en middelen van de militaire interventies waar ze deel van uitmaken. Dit kan hun motivatie en betrokkenheid in de toekomstige operaties negatief beïnvloeden, en het herstel en de re-integratie in het burgerleven bemoeilijken.

Morele verwonding na terugkeer:

Terugkerende militairen kunnen morele verwonding ervaren wanneer ze reflecteren op hun acties en de impact van de oorlogservaringen op hun eigen morele identiteit. Tijdens de handeling zelf is er vaak geen tijd of ruimte voor introspectie of overweging van de consequenties van bepaalde beslissingen. Na terugkeer is die tijd er vaak wel, waardoor ze hun handelingen in een ander daglicht stellen en de morele implicaties van hun daden inzien. Dit besef kan leiden tot gevoelens van schuld, schaamte en psychologische distress (Litz et al, 2009). Ze vragen zich af of ze anders hadden moeten handelen of dat ze moreel tekort zijn geschoten, wat vaak resulteert in een innerlijke strijd en emotionele pijn.

De ervaring van morele verwonding is vaak een complexe en pijnlijke reis. Militairen moeten omgaan met het gevoel dat ze hebben gefaald in hun ethische verplichtingen, wat hun zelfbeeld en eigenwaarde ernstig kan aantasten. Dit proces van zelfreflectie kan diepgaande psychologische gevolgen hebben (Shay, 1994). De interne worsteling die voortvloeit uit morele verwonding kan leiden tot een gevoel van vervreemding van de samenleving en een verlies van vertrouwen in zowel zichzelf als in de bredere institutionele structuren.

Het is essentieel dat er begrip, empathie en ondersteuning is om militairen te helpen omgaan met de psychologische gevolgen van hun ervaring in conflictgebieden. Therapeutische benaderingen zoals cognitieve gedragstherapie en op compassie gebaseerde therapieën kunnen effectief zijn in het adresseren van morele verwondingen door militairen te helpen hun

ervaringen te herinterpreteren en te integreren in een meer coherent zelfbeeld (Maguen & Litz, 2012). Daarnaast kunnen peer supportprogramma's, waar veteranen elkaar ondersteunen en hun ervaringen delen, een gevoel van gemeenschap en verbondenheid bieden, wat cruciaal is voor herstel (Drescher et al., 2011). Het bevorderen van open gesprekken over morele verwondingen binnen militaire gemeenschappen en het bieden van een veilige ruimte voor militairen om hun ervaringen en emoties te uiten, kan bijdragen aan het herstelproces.

Hieruit kunnen we afleiden dat het begrijpen van het ontstaan van morele verwonding gedurende de zendingscyclus van groot belang is voor het ontwikkelen van interventies en ondersteuningssystemen die militairen kunnen helpen om te gaan met deze uitdagende ervaringen. Hoewel morele dilemma's zich zullen blijven voordoen, kan het omgaan met morele dilemma's en morele kwesties in het algemeen worden getraind en kan de morele competentie van militairen worden bevorderd. Morele educatie, ethische training en psychologische ondersteuning zijn enkele benaderingen die kunnen bijdragen aan het omgaan met morele dilemma's, het verminderen van de impact van morele verwonding en het bevorderen van het welzijn van militair personeel (Baarda & Verweij, 2006).

1.2 Klinische relevantie

1.2.1 Klinische relevantie in een militaire context

Militairen moeten aan veel vereisten voldoen voor zij op zending naar conflictgebieden kunnen vertrekken. Er zijn fysieke testen, een basisopleiding, specifieke training voor het 'inzettheater', etc. Het engagement om militair te zijn is enorm groot. Vandaar ook de leuze 'Werken bij Defensie. Geen job, wel een missie'. De bedoeling is dat militairen goed voorbereid en met veel kennis van zaken en ervaring op het terrein staan.

Om aan deze vereisten te voldoen, hanteert Defensie heden ten dage het model van Total Force Fitness om de militaire gezondheid te definiëren (*De nieuwe organisatie van de Defensiestaf*, 2018). Dit model ziet de militair als een individu dat in een operationele context in relatie staat tot zijn omgeving en zijn gezin. Dit individu kan duurzaam worden ingezet met de juiste geestelijke, psychologische, gedragsmatige en sociale instelling, in een lichaam dat in vorm is vanuit fysiek, medisch of voedingsgericht oogpunt. We hanteren dus een meer holistische benadering van de gezondheid van de militairen. Hierin wordt de rol van het individu almaar belangrijker aangezien het zelf een grote rol speelt in de eigen gezondheid.

Uit persoonlijke ervaringen en gesprekken met militairen wordt de indruk gewekt dat er tijdens de voorbereiding nog steeds een grote focus ligt op het fysieke gedragsmatige aspect, terwijl het geestelijke/psychologische nog te weinig gewicht krijgt. Daarnaast wordt hier nog voornamelijk de nadruk gelegd op de 'klassieke' manier van oorlogsvoering, terwijl we ondertussen, door de opkomst van nieuwe technologieën, meer evolueren naar een moderne oorlogsvoering waarbij we niet steeds fysiek aanwezig zijn op het terrein. Hiermee gaan nieuwe uitdagingen gepaard die resulteren in andere morele dilemma's en eventuele verwondingen. Vaak keren de militairen terug naar huis met een gevoel van verraad door de irrelevantie van hun maandenlange training. De training bereidt hen niet voor op het moment dat hun geweten hen in de steek laat, hetzij onmiddellijk of na terugkeer (Coen et al., 2022).

Militairen worden vaak geconfronteerd met situaties waarin ze gedwongen worden om moeilijke ethische beslissingen te nemen die kunnen resulteren in morele verwondingen, zoals schuld- en schaamtegevoel, morele conflicten en PTSS. Een belangrijke reden om aandacht te besteden aan ethiek en morele competentie is de interne morele schade die militairen kunnen

oplopen als ze niet omgaan met morele uitdagingen die ze tegenkomen (Drescher et al., 2011; Litz et al., 2009). Deze morele schade kan ernstige gevolgen hebben voor de fysieke en mentale gezondheid van militairen, hun functioneren op het werk en hun algehele kwaliteit van leven.

Samen met trauma en verdriet, is morele verwonding één van de kenmerkende stressletsels als gevolg van een zending bij militair personeel die zich in oorlogssituaties en andere omgevingen met hoge operationele stress bevonden hebben (Litz et al., 2009). Tijdens zendingen in oorlogsgebied zijn potentieel moreel schadelijke gebeurtenissen gevonden die ongeveer 42% van de militairen treffen (Wisco et al., 2017). Daarnaast vonden Wisco et al. (2017) ook evidentie dat blootstelling aan potentieel moreel verwondende gebeurtenissen samenhangt met een hoger risico op mentale problemen, suïcide ideatie en suïcidepogingen.

Hoewel morele dilemma's zullen blijven opduiken, kan het omgaan met morele dilemma's en morele vragen in het algemeen worden getraind en kan de morele competentie van soldaten worden bevorderd (Van Baarda & Verweij, 2006). Het onderzoek kan dus relevant zijn om het concept te integreren in het model van Total Force Fitness.

Vooreerst zal het bijdragen aan het psychologisch welzijn van de militairen. Militairen die worden geconfronteerd met morele dilemma's of potentieel traumatische gebeurtenissen kunnen emotionele en psychologische gevolgen ervaren, zoals schuldgevoelens, schaamte, depressie, angst en PTSS (Litz et al., 2009). Begrijpen hoe deze gevoelens hun geestelijke gezondheid beïnvloedt is cruciaal om gepaste interventies en behandelingen te ontwikkelen.

Deze interventies kunnen zich situeren doorheen de volledige zendingscyclus. In eerste instantie kunnen er preventieve maatregelen worden ontwikkeld om de impact van deze ervaringen te verminderen. Dit kan de militaire gemeenschap helpen om beter voorbereid te zijn op de morele uitdagingen waarmee ze mogelijks worden geconfronteerd in conflictgebieden. In een latere fase kan het onderzoek leiden tot de ontwikkeling van effectievere behandelingsmethoden om militairen te ondersteunen die lijden aan de gevolgen van morele verwonding. Het kan bijvoorbeeld bijdragen aan de verbetering van bestaande therapieën of de ontwikkeling van nieuwe benaderingen gericht op het verlichten van morele stress en het bevorderen van herstel. Vooral dit aspect droeg bij aan mijn interesse in dit onderwerp. Deze groeiende interesse ontstond door mijn werkervaring als groepstherapeut van de Recovery Group. Dit is een groepstherapeutisch traject voor militairen die worstelen met PTSS naar aanleiding van een zending in een conflictgebied. Hierbij werd mijn interesse aangewakkerd door directe interacties en observaties van de complexiteit van de emotionele en morele worstelingen van deze militairen. Dit heeft mij gemotiveerd om dieper te duiken in dit onderwerp en bij te dragen aan het begrip en de behandeling van morele verwondingen bij onze Belgische militairen.

Tot slot kan het begrijpen van morele dilemma's en morele verwondingen bij militairen ook bijdragen aan het verbeteren van de ethische richtlijnen, protocollen en het beleid op het gebied van mentale gezondheid en welzijn binnen de militaire organisatie. Het kan de basis vormen voor het implementeren van maatregelen die de geestelijke gezondheid van militair personeel tijdens en na hun dienst verbeteren. Door te anticiperen en te reageren op de ethische behoeften van militairen, kunnen we een omgeving creëren die bevorderlijk is voor ethische besluitvorming en de geestelijke gezondheid en veerkracht van militairen ondersteunt.

Kortom, het onderzoek naar morele dilemma's en morele verwondingen in een militaire context heeft aanzienlijke klinische relevantie voor de gezondheid en het welzijn van militairen. Het draagt bij aan het verbeteren van de klinische zorg, het welzijn en de algemene geestelijke gezondheid van militair personeel en het kan helpen bij het vormgeven van beleid om deze belangrijke aspecten van militaire dienst een plaats te geven.

1.2.2 Link tussen een militaire context en een rampencontext

Als we breder gaan kijken en de klinische relevantie van een oorlogssituatie bekijken in het kader van rampenmanagement, dan zien we dat er heel wat parallellen zijn. Terwijl rampen en oorlogen elk hun eigen context en specifieke uitdagingen hebben, delen ze gemeenschappelijke elementen die van invloed zijn op de menselijke ervaring en de respons op noodsituaties:

Collectieve impact en urgentie:

Rampen en oorlogen hebben beide een enorme impact op gemeenschappen en individuen. Ze veroorzaken verlies van levens, schade aan infrastructuur en verstoring van het dagelijks leven. Beide situaties vereisen snelle en gecoördineerde actie om levens te redden, hulp te bieden en de situatie te stabiliseren (Schultz et al., 2016).

Behoeftes aan humanitaire hulp:

Zowel bij rampen als in oorlogssituaties is er een dringende behoefte aan humanitaire hulp. Medische zorg, voedsel, water, onderdak en psychosociale ondersteuning zijn essentieel. Hulpverleners, vrijwilligers maar ook militairen spelen een cruciale rol bij het verlenen van bijstand aan getroffen (Sphere Association, 2018).

Morele dilemma's:

Zowel in rampen als in oorlogssituaties worden we met morele dilemma's geconfronteerd. Denk aan het toewijzen van beperkte middelen, het beschermen van kwetsbare groepen en het nemen van ethische beslissingen. Hulpverleners en militairen moeten vaak snel beslissingen nemen die van invloed zijn op mensenlevens, wat morele spanningen met zich meebrengt (Tomlinson & Lundquist, 2013).

Psychosociale gevolgen:

Zowel rampen als oorlogen worden onder de noemer kritische gebeurtenissen geplaatst en hebben psychosociale gevolgen voor overlevenden, hulpverleners, militairen alsook voor gemeenschappen. Hierbij wordt verwezen naar een gebeurtenis die hevig doet schrikken, ontroert en door haar plots of onverwacht optreden het emotioneel, lichamelijk en cognitief evenwicht van een betrokken individu ernstig kan verstoren. Trauma, stress en rouw zijn hierbij veelvoorkomende reacties (De Soir, 1996). Het begrijpen van deze gevolgen is belangrijk voor het bieden van passende ondersteuning.

1.2.2.1 Illustratief voorbeeld van de gelijkenissen

Om de complexiteit van morele dilemma's en hiermee gepaarde uitdagingen te illustreren in een rampencontext/oorlogssituatie, kunnen we eenvoudig het voorbeeld nemen van de COVID-19-pandemie:

Beperkte middelen en prioritering

Tijdens de pandemie moesten zorgverleners beslissen hoe schaarse middelen zoals beademingsapparatuur en Intensive Care Unit-bedden (ICU-bedden) verdeeld moesten worden. Dit leidde tot moeilijke keuzes over wie wel en wie niet behandeld kon worden, vaak op basis van criteria zoals overlevingskans, leeftijd, en gezondheidstoestand.

In oorlogssituaties moeten militaire commandanten en medisch personeel vaak beslissen hoe beperkte medische voorzieningen en hulpbronnen zoals medicijnen en chirurgische apparatuur gebruikt moeten worden. Ze moeten prioriteit geven aan gewonde militairen op basis van de ernst van hun verwondingen en hun kans op herstel.

In beide contexten gaat het om het maken van triagebeslissingen onder schaarste, waarbij zorgverleners en commandanten gedwongen worden om het leven van sommigen boven dat van anderen te stellen, wat kan leiden tot morele stress en verwonding.

Bescherming van burgers en niet-strijders

Overheden en zorginstellingen moesten beslissen hoe ze kwetsbare bevolkingsgroepen konden beschermen, zoals ouderen en mensen met onderliggende aandoeningen. Lockdowns en andere maatregelen waren bedoeld om de meest kwetsbaren te beschermen, maar hadden ook aanzienlijke economische en sociale gevolgen voor de bredere bevolking.

In oorlogszones moeten militaire leiders beslissen hoe ze burgers kunnen beschermen tijdens militaire operaties. Dit kan het opzetten van veilige corridors of vluchtelingenkampen omvatten, evenals het minimaliseren van burgerslachtoffers tijdens gevechtsoperaties.

Beide contexten vereisen een delicate balans tussen het beschermen van de meest kwetsbaren en het minimaliseren van bredere negatieve effecten op de bevolking, wat leidt tot moeilijke morele afwegingen.

Ethische verantwoording en transparantie

Beslissingen zoals wie eerst gevaccineerd moet worden of welke bedrijven open mogen blijven tijdens lockdowns moeten worden genomen met ethische verantwoording en transparantie om het vertrouwen van de bevolking te behouden. Gebrek aan transparantie kan leiden tot wantrouwen en verzet tegen maatregelen.

Militaire leiders moeten ethische verantwoording afleggen voor hun beslissingen, zoals de inzet van geweld en de behandeling van krijgsgevangenen. Transparantie en naleving van internationale humanitaire wetten zijn cruciaal om de steun van zowel de nationale als de internationale gemeenschap te behouden.

In beide contexten is ethische verantwoording en transparantie essentieel om het vertrouwen van de betrokkenen te behouden en de legitimiteit van de genomen beslissingen te waarborgen.

Morele verwonding en psychologische impact

Zorgverleners die moeilijke keuzes moeten maken over leven en dood, zoals wie wel of niet een beademingsapparaat krijgt, kunnen last krijgen van morele verwonding. Dit kan leiden tot langdurige psychologische gevolgen zoals schuldgevoelens en PTSS.

Militairen en medisch personeel in oorlogsgebieden worden vaak geconfronteerd met morele dilemma's die leiden tot morele verwonding, zoals het moeten doden van vijandelijke strijders of het verliezen van kameraden. Deze ervaringen kunnen ernstige psychologische gevolgen hebben.

In beide contexten ervaren individuen die gedwongen worden om moreel beladen beslissingen te nemen, vaak psychologische en emotionele schade, wat wijst op de noodzaak van adequate mentale gezondheidszorg en ondersteuning.

De gelijkenissen tussen morele dilemma's in rampencontexten zoals de COVID-19-pandemie en militaire contexten zijn opvallend. Beide situaties vereisen moeilijke beslissingen onder druk, met beperkte middelen en aanzienlijke ethische en psychologische implicaties. Begrip van deze gelijkenissen kan helpen bij het ontwikkelen van betere ondersteuning en richtlijnen voor degenen die zich in dergelijke situaties bevinden, om de last van morele verwondingen te verlichten en ethische beslissingen te faciliteren.

2. Onderzoeksvraag

In de literatuurstudie wordt geïllustreerd hoe binnen de militaire context, morele dilemma's en morele verwondingen een rol lijken te spelen bij de ontwikkeling van psychische klachten zoals bijvoorbeeld depressie of PTSS. Echter niet elke ervaring met morele dilemma's resulteert in psychische klachten of een morele verwonding. Daarnaast kan éénzelfde situatie bij de ene persoon wel tot psychische klachten leiden en bij de andere niet. Er is dus nood aan verder onderzoek naar de verschillende factoren die potentieel een beschermende of versterkende factor hebben op hoe morele dilemma's of verwondingen verder evolueren en hoe de organisatie hierop kan inspelen.

Met dit onderzoek willen we een bijdrage leveren aan het verder in kaart brengen van de verschillende factoren die een impact kunnen hebben op het verloop en evolutie van morele verwondingen. Alsook willen we nagaan hoe de organisatie hieraan kan tegemoetkomen. De concrete onderzoeksvragen luiden als volgt:

Welke factoren hebben een impact op de ontwikkeling van morele verwondingen bij militairen naar aanleiding van een zending in een conflictgebied?

Hoe kan Defensie haar beleid en interventies aanpassen om effectief in te spelen op de behoeften van militairen die lijden aan morele verwondingen

3. Methodologie

Dit onderzoek hanteert een mixed-method benadering waarbij zowel kwalitatieve als kwantitatieve methoden worden geïntegreerd. De focus van het onderzoek ligt voornamelijk op het kwalitatieve aspect waarbij het doel is om een diepgaand begrip te verkrijgen van de ervaringen, percepties en behoeftes van de militairen met betrekking tot morele verwonding en de preventie ervan. Het kwantitatieve onderzoek dient in eerste instantie als inclusiecriteria. Daarnaast geeft het ons een globaal beeld van morele dilemma's waarmee onze militairen geconfronteerd worden tijdens een zending. Door de mixed-method benadering streven we naar een holistisch begrip en praktische toepasbaarheid in het bevorderen van ethisch en psychologisch welzijn binnen Defensie.

3.1 Kwalitatief onderzoek

Kwalitatief onderzoek richt zich op het verzamelen en analyseren van niet-numerieke gegevens om inzicht te krijgen in de sociale werkelijkheid van individuen of groepen (Burke, 2009). Dit type onderzoek helpt ons begrijpen hoe mensen de wereld ervaren, inclusief hun attitudes, overtuigingen en motivaties (Smith, Flowers & Larkin, 2009). Het helpt ons dieper inzicht te krijgen in menselijk gedrag, percepties en contexten. Bij kwalitatief onderzoek verzamel en analyseer je tekstuele gegevens, in dit geval de gegevens uit het interview, om concepten, meningen of ervaringen beter te begrijpen (Burke, 2009).

Dit onderzoek is een fenomenologisch onderzoek naar de ervaringen van zeven militairen met operationele ervaring. Fenomenologie is een vorm van kwalitatief onderzoek dat sterk verschilt van het kwantitatieve onderzoek dat gebruikelijk is bij wetenschappelijke experimenten. Kwantitatief onderzoek onderzoekt numerieke gegevens over grote datasets met behulp van statistische analyse (Burke, 2009).

Tekstuele gegevens hebben een relatief kleine steekproefgrootte, in dit geval zeven, en zijn vaak afkomstig van interviews, focusgroepen, casestudy's, enquêtes met open vragen, etc. (Burke, 2009). In dit onderzoek maken we gebruik van de theorie en methodologie van Interpretatieve Fenomenologische Analyse (IPA). IPA houdt zich vooral bezig met hoe alledaagse, doorleefde ervaringen betekenis krijgen als iemand nadenkt over zijn of haar eigen ervaringen, vooral bij grote levensovergangen of gebeurtenissen. In IPA-onderzoek faciliteert de onderzoeker semigestructureerde interviews om zaken te horen over een bepaald aspect van het leven en de ervaring van de deelnemer. Het is dan aan de onderzoeker om via interpretatie een coherent geheel te maken van alle gegevens (Smith, Flowers & Larkin, 2009).

3.1.1 Semigestructureerd diepte-interview

In de literatuur vinden we evidentie dat er niet steeds eenduidigheid is als we praten over concepten als morele dilemma's en morele verwondingen. Het zijn concepten die via verschillende invalshoeken kunnen worden bekeken en daarom is het dan ook belangrijk dat deze verscheidenheid aan bod kan komen zodat we nuances kunnen maken en de concepten beter kunnen aflijnen.

Om deze reden werd voor dit onderzoek geopteerd om te werken met semigestructureerde diepte-interviews. Dit is een veelgebruikte methode binnen kwalitatief onderzoek die waardevol is voor het verkrijgen van diepgaand inzicht in complexe onderwerpen en het

verkennen van de ervaringen en perspectieven van individuen binnen een bepaalde context. Ze bieden tal van voordelen zoals Adams (2015) ook beschrijft in zijn handboek:

Diepgaand begrip:

Het semigestructureerd diepte-interview stelt onderzoekers in staat om diep in te gaan op de ervaringen, attitudes, percepties en motivaties van de respondenten. Dit biedt een diepgaand begrip van het onderwerp of fenomeen dat wordt bestudeerd.

Flexibiliteit:

Het biedt flexibiliteit voor zowel de onderzoeker als de respondent. Terwijl de onderzoeker een vooraf bepaalde lijst met vragen heeft, is er ruimte voor spontaniteit en kunnen nieuwe onderwerpen ontstaan tijdens het gesprek. Dit maakt het mogelijk om onverwachte inzichten te verkrijgen.

Contextuele informatie:

Onderzoekers kunnen hierdoor contextuele informatie verkrijgen die niet altijd kan worden vastgelegd met gestandaardiseerde vragenlijsten. Respondenten hebben de vrijheid om hun antwoorden uit te breiden en details toe te voegen die relevant zijn voor hun ervaringen.

Interpretatieve diepte:

Doordat er de mogelijkheid is om diep in te gaan op de perspectieven van respondenten, kunnen onderzoekers rijke en gedetailleerde data verzamelen. Dit maakt een diepgaande interpretatie mogelijk van de betekenis achter de ervaringen en standpunten van de respondenten.

Vertrouwelijkheid en openheid:

Door een één-op-één interactie tussen de interviewer en de respondent kan de laatste zich vaak meer op zijn gemak voelen om gevoelige onderwerpen te bespreken. Dit kan leiden tot meer openheid en eerlijkheid in de antwoorden, waardoor onderzoekers toegang krijgen tot informatie die anders mogelijks niet zou worden gedeeld.

Onderzoeksaanpassing:

Het maakt het mogelijk voor onderzoekers om hun benadering aan te passen aan de specifieke kenmerken van elke respondent. Dit betekent dat de vragen kunnen worden aangepast aan de achtergrond, ervaringen en taal van de respondent, waardoor een betere communicatie en begrip ontstaat.

De interviews werden op voorhand opgesteld aan de hand van relevante topics die meegenomen werden vanuit de literatuurstudie. Deze werd mede geïnspireerd door de vragen die gebruikt werden in het onderzoek van Coen et al. (2022). Van hieruit werd een grof canvas opgezet dat bestond uit een aantal vragen om het interview structuur te geven. De focus lag

echter voornamelijk op de input van de respondenten zelf waarbij deze inhoud voornamelijk kleur gaf aan het interview.

Om structuur aan te brengen, werd meegegeven aan de respondenten dat het interview zou bestaan uit 3 grote delen, namelijk (1) bespreking van hun loopbaan binnen Defensie waarbij ze vertellen waarom ze het leger ingingen, wat ze leuk vonden aan hun militaire dienst en een aantal van de minder aangename zaken die deel uitmaakten van hun militaire dienst (2) de persoonlijk definities of interpretatie van morele dilemma's en morele verwonding, aangevuld met persoonlijke voorbeelden hiervan en (3) bespreking van de psychosociale hulpverlening binnen Defensie.

Deze vragen zijn ontworpen om de deelnemers te laten praten over ervaringen die volgens hen innerlijke onrust of een conflict veroorzaakten over waarden en overtuigingen en hun eigen reflectie op die ervaringen. Dit neemt niet weg dat de structuur wat in elkaar kan doervloeien. In hoofdzaak werd vooral ingegaan op potentieel relevante factoren die de respondenten zelf aanbrachten. Alle vragen en aanwijzingen zijn bedoeld als open vragen. De interviewer moet persoonlijke gedachten en antwoorden buiten beschouwing laten, actief luisteren en vragen om steeds diepere antwoorden van de deelnemer (Smith, Flowers, & Larkin, 2009). Hierin bestond de uitdaging als interviewer om enerzijds zo weinig mogelijk suggestief te werk te gaan, zodat er een maximum aan informatie kon verzameld worden die door de respondent zelf aangebracht werd en anderzijds om toch voldoende follow-up vragen te stellen om meer diepgaande informatie te verkrijgen en om eventuele onduidelijkheden te verhelderen, zodoende rijke en gedetailleerde data te verzamelen.

Doordat er veel ruimte was voor de respondenten om potentieel relevante factoren aan te brengen, liep de datacollectie al deels parallel met de data-analyse. Opmerkelijke zaken uit het ene interview werden meegenomen naar de volgende interviews om ze daar af te toetsen. Opnieuw werd de grove inhoud behouden qua vraagstelling, maar kwam er plaats om de meer rudimentaire vragen te verfijnen en de focus bij bepaalde zaken te verleggen naargelang de interviews vorderden.

Deze kwalitatieve onderzoeksmethode zorgt voor een grondige en systematische analyse van de verzamelde data die gericht is op het begrijpen van complexe fenomenen en processen door middel van diepgaande exploratie, interpretatie en beschrijving van kwalitatieve data. We gaan in dit onderzoek dus niet nagaan hoeveel respondenten een bepaalde factor aanklaarten zodat we de resultaten kunnen generaliseren. Het doel van deze data-analyse is een diepgaand begrip en context specifieke inzichten verkrijgen in de onderzoeksvraag.

Het analyseren van de kwalitatieve data was op zich ook een tijdrovend en intens proces. Dit begon al vanaf de voorbereiding en het inplannen van de interviews, die vaak geruime tijd innamen, tot het verkennen van de data waarbij we op zoek gingen naar patronen en overkoepelende thema's. De interpretatie van alle data vergde niet enkel veel tijd maar ook veel opzoekingswerk om een beter begrip te krijgen van de context waarover de verschillende deelnemers spraken.

De interviews werden voornamelijk gepland via een MS Teams meeting en werden ook via dit kanaal opgenomen. Een interview ging live door gezien de respondent zich hierbij comfortabeler voelde. De interviews duurden gemiddeld ongeveer 75 minuten, met uitzonderlijk twee interviews die 120 minuten duurden.

3.2 Kwantitatief onderzoek

3.2.1 Moral Injury Questionnaire – Military Version

Naast het diepte-interview werd ook gewerkt met een korte vragenlijst, namelijk de ‘Moral Injury Questionnaire – Military version’ (MIQ-M) (Currier, Holland, Drescher, & Foy, 2013). De MIQ-M somt negentien verschillende scenario's op waarin een morele verwonding zou kunnen voorkomen en vraagt de respondenten om hun blootstelling te rangschikken op een schaal van één tot vier, waarbij één betekent nooit en vier betekent vaak. Het totaal van mogelijke scores varieert van negentien voor geen blootstelling tot zesenzeventig voor totale blootstelling.

De MIQ-M kan waardevolle informatie verschaffen over een scala aan zendinggerelateerde stressoren, die het therapeutisch proces op belangrijke manier kan sturen (Currier et al., 2013). In de context van de aanpak van zendinggerelateerde problematieken doen hulpverleners er namelijk goed aan zich bewust te zijn van de mogelijke rol van morele dilemma's en verwondingen en het screenen op deze stressoren bij de veteranen die ze behandelen. Hoewel de resultaten het verband tussen potentieel moreel verwondende ervaringen en traditionele geestelijke gezondheidsproblemen zoals PTSS ondersteunen, kunnen militairen met hogere scores op de MIQ-M ook andere problemen vertonen die niet in dit onderzoek zijn onderzocht. Het ziektebeeld van moreel gewonde militairen zou bijvoorbeeld gekenmerkt kunnen worden door intense schaamte en mogelijke spirituele/existentiële zorgen (Currier et al., 2013). In dit onderzoek geeft het ons een globaal beeld waar de militairen mee geconfronteerd worden tijdens een zending.

De MIQ-M biedt een gestandaardiseerde kwantitatieve meting van morele verwonding, wat helpt om de bevindingen van het kwalitatief onderzoek te valideren (Green, Caracelli & Graham, 1989). Door het combineren van de MIQ-M met kwalitatieve interviews bieden de resultaten zowel een breed overzicht van de mate en aarde van de morele verwonding, als diepgaande persoonlijke verhalen en context. Dit zorgt voor een rijker en meer genuanceerd begrip van hoe morele verwonding ervaren en geïnterpreteerd wordt door individuen (Creswell & Pano Clark, 2011).

Gezien de overlappende symptomen tussen morele verwondingen en PTSS, kan de MIQ-M ook als toekomstig tool gehanteerd worden om militairen te bevragen over hun zending. Op die manier krijgen we een beeld welke morele uitdagingen de zendingen geboden hebben en kunnen we waakzaamheid aan de dag leggen bij zendingen waar er een verhoogde score is op potentieel verwondende situaties.

3.3 Data-analyse

3.3.1 Doelgroep & selectie

Onderzoek naar morele verwonding bij geüniformeerd personeel brengt tal van uitdagingen met zich mee. Het begint reeds bij het uitreiken naar mogelijke deelnemers. Het vertrouwen winnen van de deelnemers is een cruciaal en delicaat onderdeel (Dickinson-Swift et al., 2007). Er wordt immers veel persoonlijke inbreng gevraagd van de respondenten, zonder dat hier veel tegenover staat (Goodwin et al., 2003). Daarom richtte ik mij in eerste instantie tot het Centrum Geestelijke Gezondheid (CGG) en meer bepaald tot de deelnemers van de Recovery Group. Een doelgroep die beantwoordde aan de 2 gehanteerde inclusiecriteria: 1) operationele ervaring hebben in de vorm van een binnen- of buitenlandse zending en 2) geconfronteerd geweest zijn

met één of meer potentieel moreel verwondende gebeurtenissen zoals gedefinieerd in de MIQ-M.

De keuze voor deze doelgroep is een mes die aan twee kanten snijdt. Enerzijds kunnen de deelnemers beperkte vrijheid aanvoelen om niet deel te nemen aan het onderzoek, vanuit een bepaalde verplichting naar de onderzoeker die ook hun groepstherapeut is. Daarnaast kunnen ze ook een groepsdruk ervaren als bepaalde collega's in de groep toestemmen. Anderzijds kennen zij al het centrum en de interviewer, waardoor de drempel mogelijks al lager ligt om deel te nemen doordat er al sprake is van een vertrouwensband. We probeerden op de mogelijkse belemmeringen te anticiperen door te benadrukken dat deelname volledig vrijblijvend is en los staat van het therapeutisch traject die ze volgen. Hun keuze zal geen implicaties hebben op hun behandeltraject. Daarnaast werd ook meegedeeld dat er geen onmiddellijk antwoord werd verwacht in de groep. Ze kregen de mededeling dat alles nog eens per e-mail zou verzonden worden zodat ze het thuis in alle rust zouden kunnen laten bezinken om dan een beslissing te nemen. Diegenen die akkoord gingen om deel te nemen, kregen nadien per e-mail een *informed consentformulier* ter ondertekening, waarbij de anonimiteit van de informatie werd toegelicht.

3.3.2 Demografische gegevens

Alle deelnemers aan het onderzoek zijn mannelijk, wat begrijpelijk is gezien het aantal vrouwelijke militairen op 1 januari 2024 slechts 11% bedraagt (exclusief burgerpersoneel) van het totaal aantal militairen (*Enkele Cijfers op 1 januari 2024*, 2024). Vijf deelnemers behoren tot de landcomponent, één deelnemer tot de luchtcomponent en één deelnemer tot de medische component. Hun leeftijd ten tijde van het interview varieerde tussen de 27 en 57 jaar. Alle deelnemers hebben zendingservaring in Afghanistan. Daarnaast is er brede variëteit aan ervaringen in andere conflictgebieden, gaande van de strijd tegen terreur in eigen land tot Bosnië, Kosovo, Libanon en diverse regio's in Afrika. Een samenvatting van de demografische gegevens is terug te vinden in tabel 1.

Tabel 1*Demografische Gegevens*

Demografische gegevens respondenten							
Respondent	Leeftijd	Geslacht	Burgelijke staat	Eenheid	Graad	Zendingen	Huidige werkstatus
Respondent 1	27	M	Samenwonend	ISTAR	OOffr	2016: BEL 2018: AFG	Actief militair
Respondent 2	40	M	Getrouwd	Bvr/5Li	Bv	2005: KOS 2006-2007: AFG 2010: AFG 2013: MLI	Medisch pensioen sinds 2015
Respondent 3	44	M	Gescheiden	10W Tac	Bv	2007: CON 2010: AFG	Niet organiek. Afwachting MCGR
Respondent 4	52	M	Gescheiden	IORG MILENG	Offr	1997 : CON 1999 : CON 2000 : BUR 2001 : RWA 2002 : KOS 2003 : LIB 2005 : LIB 2006 : TSD 2006 : CON 2011: AFG 2012: MLI 2013-2015: Indië 2016: BEL	Actief militair
Respondent 5	57	M	Getrouwd	HR	OOffr	2011: AFG 2014: AFG	Medische parttime na VEP

Respondent 6	52	M	Getrouwd	Logistiek	Bv	1992-1993: BAR 1995: BOS 1996-1997: BAR 1999: KOS 2006-2007: AFG	Actief militair
Respondent 7	55	M	Samenwonend	IORG MILENG	OOffr	1993: CON 1993: SOM 1999: KOS 2001: KOS 2012: CON 2013: CON 2016: CON	Actief militair

Respondent 1 is een onderofficier uit het bataljon ISTAR. Hij nam verschillende keren deel aan Operation Vigilant Guardian (OVG) in eigen land (BEL) in de periode tussen 2015 en 2021 en werd ontplooid in Afghanistan (AFG) te Mazar-e-Shariff in 2018. Momenteel is hij werkzaam binnen het domein van veiligheid. Hij is 27 jaar ten tijde van het interview en is samenwonend.

Respondent 2 is een vrijwilliger uit het bataljon Bevrijding 5 Linie (Bvr/5Li). Hij werd uitgezonden naar verschillende conflictgebieden, waaronder Kosovo (KOS) in 2005, Kabul in 2006 – 2007, Kunduz in 2010 en als laatste in Koulikoro te Mali (MLI) in 2013. Hij is sinds 2015 op medisch pensioen gesteld ten gevolge van PTSS die gelinkt is aan de zending in Kunduz. Zijn leeftijd ten tijde van het interview is 40 jaar, hij is getrouwd en heeft 2 kinderen.

Respondent 3 is een vrijwilliger uit de medische component. Hij werd tweemaal uitgezonden waaronder een eerste maal in Kananga te Congo (CON) in 2007 en een tweede maal in Kunduz in 2010, samen met respondent 1. Hij is momenteel in afwachting van de medische commissie (MCGR) omwille van de gevolgen van PTSS, gelinkt aan de zending in Kunduz. Hij is 44 jaar op het moment van het interview en recentelijk een tweede maal gescheiden. Hij heeft 4 kinderen.

Respondent 4 is een officier die in het verleden binnen verschillende domeinen tewerkgesteld was waaronder de Genie als gevechtsduiker, Algemene Dienst Inlichtingen en Veiligheid (ADIV), Détachement d'Agents de Sécurité (DAS) en de Dienst voor Opruiming en Vernietiging van Ontploffingstuigen (DOVO). Hij nam deel aan diverse zendingen in de periode tussen 1997 en 2016. Dit was vaak in kleine teams in de functie van DAS of in opdracht van ADIV. De zendingen vonden plaats in verschillende delen van Afrika, zoals Burundi (BUR), Rwanda (RWA), Tsjaad (TSD), Congo en Mali. Daarnaast werd hij ook ontplooid in Afghanistan, Libanon (LIB), Kosovo (KOS), Indië en in eigen land. Ten tijde van het interview

is hij tewerkgesteld in Nederland ten voordele van DOVO. Hij leeft gescheiden, is 52 jaar oud en heeft 2 kinderen.

Respondent 5 is een onderofficier vanuit de luchtcomponent. Hij werkte gedurende zijn carrière voornamelijk in de IT-sector op stafniveau. Hij werd tweemaal ontplooid in Afghanistan, waaronder eenmaal in Kandahar in 2011 en éénmaal in het hoofdkwartier van Kabul in 2014. Hij werkt ten tijde van het interview parttime omwille van medische redenen nadat hij vorig jaar zijn loopbaan verlengde (VEP). Hij was 57 jaar tijdens het interview, is getrouwd en is vader van 5 kinderen.

Respondent 6 is een vrijwilliger uit de logistieke dienst. Hij is momenteel al 8 jaar tewerkgesteld in de professionele wacht na een volledige carrière in een logistieke eenheid. Hij werd in het verleden verschillende keren ontplooid in de Baranja (BAR), Bosnië (BOS), Kosovo en Kabul tussen de periode van 1992 tot 2007. Hij was 52 jaar ten tijde van het interview, is getrouwd en heeft 2 kinderen.

Respondent 7 is een onderofficier paracommando die ondertussen tewerkgesteld is binnen een eenheid voor Communicatie en Informatiesystemen (CIS). Hij werd verschillende malen ontplooid tussen 1993 en 2016, waaronder Congo, Somalië (SOM) en Kosovo. Hij was 55 jaar ten tijde van het onderzoek en woont samen met zijn vriendin. Hij gaat binnenkort op pensioen.

3.3.3 Presentatie data

De interviews werden allen volledig getranscribeerd. Hierbij werden relevante thema's en patronen geïdentificeerd per interview en deze werden in een volgende stap aan elkaar gelinkt en onder een overkoepelend thema gegroepeerd. Er werd op zoek gegaan naar de betekenis ervan, zodoende deze te begrijpen binnen de context van het onderzoek. De bevindingen werden vervolgens afgetoetst met de bestaande literatuur en theoretische kaders om inzicht te krijgen in de bredere implicaties. Om de geloofwaardigheid van de geïdentificeerde factoren te versterken, zullen we deze telkens staven met een aantal citaten uit de interviews. Deze citaten zijn letterlijke weergaves van wat de respondenten vertelden. Er werden bij sommige uitspraken lichte aanpassingen gedaan in de zinsopbouw ter bevordering van de leesbaarheid. Om de anonimiteit van de respondenten te waarborgen zullen we bij de citaten refereren naar het nummer van de respondent.

De resultaten zullen we in twee delen opdelen. In het eerste deel gaan we de conceptualisering van morele dilemma's en morele verwonding bespreken en in het tweede deel gaan we dieper in op de specifieke onderzoeksvraag en bekijken we de verschillende factoren die bijdragen aan het al dan niet ontwikkelen van morele verwondingen.

4. Resultaten

Aan de hand van de literatuur en de diversiteit aan invalshoeken op de concepten morele dilemma's en morele verwondingen, blijkt duidelijk dat er in eerste instantie nood is aan een verduidelijking van de concepten alvorens we overgaan naar de concrete onderzoeksvraag. Daarom zal de resultatensectie opgebouwd worden vanuit de persoonlijke definities hierover, zodat we zeker allemaal op dezelfde golflengte zitten als we hierover spreken. Om erna over te gaan naar de bespreking van de relevante factoren die een impact hebben op de evolutie van morele dilemma's en verwondingen.

4.1 Morele dilemma's en morele verwonding: what's in a name?

4.1.1 MIQ -M

De eerste resultaten die uit het onderzoek naar voren kwamen, waren de totalen die elke deelnemer scoorde op de MIQ-M, die in tabel 2 worden weergegeven. Dit was een manier om na te gaan of alle deelnemer voldeden aan het inclusie criterium dat ze blootgesteld zijn aan minstens één gebeurtenis die potentieel een morele verwonding met zich meebracht.

Uit de resultaten kunnen we afleiden dat de deelnemers wel degelijk blootgesteld werden aan potentieel moreel schadelijke gebeurtenissen zoals gedefinieerd door het instrument. Deze gemiddelde tot licht boven gemiddelde scores geven al een aanwijzing voor de frequentie waarmee onze militairen te maken krijgen met dergelijke situaties.

Tabel 2

Resultaten MIQ-M

Moral Injury Questionnaire – Military Version	
Respondent	MIQ- M Score
Respondent 1	34/76
Respondent 2	50/76
Respondent 3	46/76
Respondent 4	42/76
Respondent 5	42/76
Respondent 6	30/76
Respondent 7	38/76

In tabel 3 zie je een overzicht van de verdeling van de scores over de negentien verschillende items. Hier zien we welke specifieke morele dilemma's geïdentificeerd kunnen worden onder de respondenten. De items waar de respondenten verhoogd op scoren zijn: *'ik zag of was betrokken bij de dood van één of meerdere onschuldigen tijdens een zending'*, *'ik heb tijdens een zending beslissingen moeten nemen op momenten dat ik niet wist wat het juiste was om te doen'* en *'ik heb tragische gebeurtenissen tijdens zendingen meegemaakt die chaotisch waren en buiten mijn macht lagen'*.

Naast het identificeren van specifieke morele dilemma's, meet de MIQ-M ook de psychologische impact van morele verwondingen, inclusief symptomen zoals schuld, schaamte, boosheid en verlies van vertrouwen in anderen of zichzelf. Dit helpt ons om een beter beeld te krijgen van de mentale gezondheidsproblemen die samenhangen met morele verwondingen. Hier zien we dat er één item is die heel hoog scoort, namelijk *'het zien van zoveel dood heeft mij veranderd'*. Ook het volgende item krijgt een verhoogde score: *'Dingen die ik zag of ervaarde tijdens een zending gaven me het gevoel verraden of in de steek gelaten te worden door militaire of politieke leiders'*.

Deze verhoogde scores op de MIQ-M wijzen op een aanzienlijke mate van morele verwonding en tonen de psychologische impact aan van deze morele dilemma's. Dit suggereert de noodzaak voor gerichte psychologische en morele ondersteuning om de militairen te helpen bij het verwerken van hun ervaringen en het herstellen van hun welzijn.

Tabel 3

Gedetailleerde resultaten MIQ-M

Moral Injury Questionnaire – Military Version		
1.	Dingen die ik zag of ervaarde tijdens een zending gaven me het gevoel verraden of in de steek gelaten te worden door militaire of politieke leiders	17
2.	Ik deed dingen tijdens een zending die mijn persoonlijke waarden verraadden	14
3.	Er waren momenten tijdens een zending dat ik wraak/vergelding zag of nam.	10 (exclusief respondent 7)
4.	Ik had (een) ontmoeting(en) met de vijand waardoor hij/zij meer "menselijk" leek en mijn werk moeilijker werd	15
5.	Ik zag of was betrokken bij overtredingen van de gevechtsregels	10
6.	Ik zag of was betrokken bij de dood van één of meerdere onschuldigen tijdens een zending	17
7.	Ik voel me schuldig omdat ik het leven van iemand tijdens een zending niet heb kunnen redden	15
8.	Ik heb tijdens een zending beslissingen moeten nemen op momenten dat ik niet wist wat het juiste was om te doen	16
9.	Ik voel me schuldig omdat ik het overleefde terwijl anderen dat niet deden	10
10.	Ik was betrokken bij geweld dat niet in verhouding stond tot de gebeurtenis	12
11.	Ik was betrokken bij de dood van kinderen	12
12.	Ik heb tragische gebeurtenissen tijdens zendingen meegemaakt die chaotisch waren en buiten mijn macht lagen	16
13.	Ik heb burgers soms harder behandeld dan nodig was	15
14.	Ik voelde me verraden of in de steek gelaten door vertrouwde burgers tijdens een zending	14
15.	Ik zag of was betrokken bij een "friendly fire" incident	15
16.	Ik heb tijdens een zending onnodig eigendom van burgers vernield	9
17.	Het zien van zoveel dood heeft me veranderd	24
18.	Ik heb tijdens een zending fouten gemaakt die hebben geleid tot verwondingen of de dood	9
19.	Ik realiseerde me tijdens een zending dat ik genoot van geweld	12

4.1.2 Definities

Zoals in het literatuuronderdeel beschreven, zijn er verschillende invalshoeken om morele dilemma's of morele verwondingen te bekijken. Daarom is het belangrijk om dit ook te bevragen bij de respondenten. Het is immers belangrijk voor de interviewer om te begrijpen hoe de respondenten dit thema bekijken. Wanneer de respondenten gevraagd werden of ze reeds gehoord hadden van morele dilemma's en verwondingen en hoe zij dit zouden definiëren, werd het gesprek getypeerd door lange stiltes. Men vond het moeilijk om deze concepten te definiëren, voornamelijk omdat dit eerder ongekend terrein is.

Morele dilemma's worden tijdens de meeste interviews gelinkt aan de incoherentie tussen wat er in gedachten speelt en welk gedrag er gesteld wordt.

Respondent 7 kwam tot volgende definitie:

Eigen normen en waarden die je mee gehad hebt in je opvoeding, oorlogsrecht, en je eigen emoties onder stress onder controle houden zodat je niet de verkeerde beslissingen neemt. Ik heb dikwijls meegemaakt dat inlichtingen vanuit de compagnie tot het peloton komen maar niet juist zijn. Iedereen zet zich dan in gevechtmode en dit veroorzaakt vaak morele dilemma's. Bijvoorbeeld in Kosovo zaten we op een bepaald moment in een crowd control en werd er beslist door de Franse Generaal om in klassiek mode over te gaan. We zijn onmiddellijk overgeschakeld, maar iedereen gaat automatisch onmiddellijk over tot gevechtmode. De Franse Generaal zei 'dit zijn de linies en op iedereen die erover gaat, mag je het vuur openen.' Maar dat gaat over manifestanten. Ik moest die scherpschutters brieven dat ze het vuur moesten openen op ongewapende mensen die de linie overschreden. Dan zag je dat die mannen in conflict kwamen met zichzelf. Ze vragen zich af van waar komt dit bevel. Ik heb er ook vragen bij gesteld of dat bevel wel legaal was. Dit is een typisch voorbeeld waar je als baas fameus moet kunnen relativeren, en het moreel kompas in de juiste richting houden.

Respondent 1 zei het volgende:

Daar ben ik eigenlijk nog niet mee bezig geweest. Volgens mij is dat bij bepaalde situaties, hoe je handelt en hoe je erover denkt. Beslissingsmanagement bij bepaalde situaties.

Respondent 2:

Als ik daar over nadenk is dat kiezen tussen je job doen en je persoonlijke gevoelens. Aan de andere kant had ik niet verwacht welke morele dilemma's ik ging tegenkomen. Want uiteindelijk ja, ge kunt daar over discussiëren of dat allemaal te maken heeft met uw job en veiligheid van iedereen. Bijvoorbeeld dat schieten onder de voeten van de kinderen.

Interviewer: dat is een goeie vraag: hoort dit bij uw job of zou dit erbij moeten horen? Moeten we het volledig uitpuren die job description of zouden zo'n situaties er ook onder moeten vallen?

Ik vind dit moeilijke materie. Het is niet cut and dry. Basically, wat is een moreel dilemma? Weet je, als het erop aan komt, ga je mee met de stroom of tegen de stroom in. Als je kiest om mee te gaan met de stroom, moet je er ook vrede mee kunnen nemen en is dat niet, dan heb je verwondingen. Dat gevoel heb ik ooit gehad toen wij over en weer aan het schieten waren en de eerste keer dat ik effectief iemand in mijn kruisdraad krijg... ja, ja wat nu, ja en ik zeg het ... ik denk dat het gevecht dat we de dag van

vandaag kennen, het gevecht dat je zelf voert, dat dit veel over jezelf zegt. Ofwel kan je dat ofwel kan je dat niet, maar er is altijd een moment van twijfel, altijd.

Respondent 5:

Ik heb mij al wat verdiept in dit thema tijdens mijn zoektocht. Voor mij is dat mijn zien, mijn denken en voelen van de wereld correspondeert niet met wat mij overkomt. Dat kan zowel in twee richtingen gaan he, dat het erger is, dat ik het erger ervaar dan het is. Maar ook omgekeerd dat het niet zo erg is, dan het feitelijk wel is. Dat heeft voor mij vooral te maken met de setting waar ik in zit.

Interviewer: hoe bedoel je?

Als dat in opdracht is, ge weet dat he, ik ben bij infanterie geweest. Ik heb moeten incasseren letterlijk en figuurlijk. Ik weet ook om te blijven functioneren moet je soms die schakelaar uitzetten en gewoon doen, en u alleen daarop focussen. Maar natuurlijk dan ben je de rest kwijt. Maar dan kun je wel uitvoeren.

Interviewer: wat bedoel je dan met 'je bent de rest kwijt?'

Ja, dat ge niet gaat nadenken van is dat hier goed of slecht en daar komt ge pas bij uit, gelijk ik dan, nadat ge van uw zending thuiskomt en ge hebt heel veel tijd en ge zijt weg van die opdracht en dan begint ge erover na te denken. En dat is.. ja.. waarom heb ik dat zo gedaan of kon dat niet anders... maar ja op die moment... het doel is het belangrijkste en zo ben ik niet. En dat wringt heel hard. De weg is voor mij, in het dagdagelijkse leven het belangrijkste. Het doel is, ik word daar zenuwachtig van. Maar ik weet wel dat ik zo kan functioneren. Ik kan terugschakelen, poef weg, ik ga er niet over nadenken, ik ga gewoon doen. Het spijtige is, ik zie de rest dan niet meer, ik loop er los over. Ik wil per definitie zo niet zijn, maar ik zit in een lastig parket. Ik leg dat natuurlijk een stuk mezelf op, maar dat is willen voldoen aan wat er van u verwacht wordt. En dat is natuurlijk de oorzaak van wat wringt he.

Respondent 6:

Ik heb die termen wel eens horen rondwaaien, maar nooit vastgegrepen of erbij stilgestaan wat dit zou betekenen. Het is niet dat we daar briefings over krijgen ofzo.

De term morele verwonding kon door de meesten niet exact beschreven worden. Het leek alsof de twee concepten door elkaar gehaald werden of een continuüm van elkaar waren. Of zoals respondent 2 het verwoordde:

Als je kiest om mee te gaan met de stroom, moet je er ook vrede mee kunnen nemen en is dat niet, dan heb je verwondingen.

Voor respondent 3 was de verwonding eerder toe te schrijven aan externe personen waarbij het gebrek aan (na)zorg naar voor kwam als grote boosdoener van het ontstaan van morele verwondingen. Hij verwoordde dit als volgt:

Daarnaast heeft de nazorg, het gebrek eraan, en dit is geen steen die ik gooi, de grootste kwetsuur veroorzaakt bij mij. Eigenlijk zou dat verplicht moeten zijn, want in het begin zit ge in de ontkenningfase he, dan zijt ge daar niet bezig, hebt ge dat niet nodig, alé denk je he.

Ook onwetendheid. Ik ben zo goed voorbereid, er gaat mij niets overkomen... Maar dan spreken we enkel over het combatgedeelte. We zouden beter voorbereid moeten zijn op dat moreel aspect.

Op basis van de interviews met de militairen kunnen we concluderen dat de concepten van morele dilemma's en morele verwondingen maar vaag bekend zijn bij velen in de militaire gemeenschap. Veelal gebruiken ze algemene termen zonder specifiek onderscheid te maken tussen morele verwondingen en andere vormen van psychologische stress. Dit wijst erop dat de specifieke concepten en terminologie rondom morele dilemma's en verwondingen niet goed ingeburgerd zijn. Je merkt hierbij dat morele dilemma's en verwondingen zelden expliciet besproken worden in formele of informele settings binnen de militaire gemeenschap. Dit kan te maken hebben met een cultuur van stoïcisme en het vermijden van gesprekken over morele en ethische problemen. Dit komt ook verder in het onderzoek aan bod bij de bespreking van de factoren.

4.2 Factoren

In dit deel van de resultatensectie beschrijven we de verschillende factoren die tijdens de interviews naar voren kwamen als elementen die het ontwikkelen van morele verwondingen bevorderen (versterkende factoren) of er net voor zorgen dat initiële gevoelens gelinkt aan morele dilemma's afnemen, opgevangen of verwerkt worden (beschermende factoren). Op basis van de interviews komen we tot volgende factoren: (1) training, (2) organisatiecultuur, (3) normvervaging, (4) peer support, (5) reflectie & debriefing, (6) nazorg en (7) erkenning.

4.2.1 Training

In voorgaande paragraaf werd al duidelijk dat de concepten zeer weinig gekend zijn bij de respondenten. Een bevinding die ons naadloos naar de eerste factor laat overgaan: training. Worden onze militairen voldoende getraind in dit aspect? Tijdens de interviews werd het al snel duidelijk dat men onvoldoende voorbereid wordt op de psychologische impact van ethisch uitdagende situaties. Het is voor velen ook niet duidelijk dat de militaire wereld een 'moreel spanningsveld' is. Men staat niet stil bij de ethische uitdagingen die gepaard gaan met hun werk. Dit kan deels gelinkt worden aan de organisatiecultuur binnen Defensie. Militairen zijn vaak concreet en oplossingsgericht waardoor zweverige termen als morele dilemma's minder vaak aan bod komen. Diegene die hierover begint, loopt dan nog eens de kans op gelach van collega's. Anderzijds leeft er nog al te vaak een verkeerd beeld waardoor men ervan uitgaat dat zo'n spanningsveld zich enkel voordoet bij extreme gevechtssituaties. Nochtans komen moreel-kritische situaties relatief vaak voor in militaire omgevingen. Dit vertekend beeld kan ervoor zorgen dat er te weinig geïnvesteerd wordt in ethiektraining.

Respondent 1:

Er is weinig of niets aanwezig. Omdat er van hogeraf of buitenaf weinig kwam. Wij waren met een paar onderofficieren voor Afghanistan die dat wel serieus namen en iedereen wilden klaarstomen en mentaal klaar maakten ervoor. Het was een eigen initiatief.

Er zou toch een briefing moeten zijn over de situatie van het conflict waaraan je gaat deelnemen, zodat de mensen toch in the picture staan. Hoe het mentaal klaarstomen er moet uitzien weet ik niet goed. Ik denk dat dit vooral persoonsgebonden is. De ene kan zich volledig smijten in zo 'n situatiebriefing terwijl een ander zoiets heeft, ja er gebeurt toch nooit iets. Dat is een persoonlijke instelling. Ik besef de risico's heel goed, ook de ethische en mentale, maar anderen hebben dat soms niet.

Respondent 2:

Wij engageren te weinig in echte hostile environments. Wij zijn gewoon veredelde parkeerwachters en we zijn dus niet voorbereid op zo'n dingen. We worden in slaap gewiegd. Er is een meer sensibilisering nodig. Er moet een algemene shift komen in de mindset van het leger.

Maar ook het individu he. Iedereen is anders, maar een minimale training in dit topic zou zeker niet slecht zijn, want als gij kinderen door een vriezende koude beek stuurt, zijt ge moreel niet goed bezig en dat berokkent niet alleen schade aan die kinderen maar ook aan het imago van onze troepen. Nuja, de vraag is, kunt ge u voorbereiden op zo'n dingen?

Awareness is al veel he. Ge gaat een grote cultuurshock tegenkomen, dat is al één. Het begint hierbij al.

Respondent 3:

Ge werd voorbereid op oorlogsvoering he, niet op dat psychologische. Die drills zaten er goed in, maar het psychologische aspect, op wat ge u kon voorbereiden, daar werd niets van gezegd. Er werd niet geleerd hoe ge u kon aanpassen aan elkaar. Als er iets zou gebeuren, wat ge dan kon doen voor elkaar. Het gevecht kwam altijd voor op al de rest. Dus dan kreeg ge ne Raadgever Mentale Operationaliteit (RMO) mee ter plaatse, om daar mee te babbelen. Maar daar staan uw gedachten niet op he. Soms wilt ge gewoon ontspannen en wilt ge er dan niet over babbelen met die RMO he, maar dat is fout, dat weet ik wel. Ik zou dat wel moeten doen, maar ja, ge kent die dan ook niet goed. Ze zouden die in de pre-deploymentfase al moeten implementeren en het commando zou de prio ook moeten shiften van dat combatgedoe naar het psychologische. En ook tijd maken daarvoor in de voorbereiding. Dan zou de RMO ook al veel meer nut hebben op zending, want dan kent ge die.

Respondent 4:

Die kennis daarrond (morele uitdagingen) moet beter zijn. Dat onbegrip is nog te groot. Voor mij is dat basisopleiding. Wat kan het nu kwaad om een militair in basisopleiding daar al infosessies rond te geven. Dat kan toch alleen maar goed zijn. Het kan alleen maar hun kennis vergroten.

Het is zo belangrijk dat dat bewustzijn aangezwengeld wordt. Je moet het nog steeds zelf doen he, maar er moet veel meer bewustzijn van de gevaren en uitdagingen van dit topic komen.

Respondent 5:

Vorbereiding op moreel uitdagende situaties? Nee, nul, niks voorbereiding. Dat wordt doodgezwegen, daar wordt niets van gezegd noch mee gedaan.

Niemand bereidt je voor op een kinneke die onder je auto geduwd wordt. We hebben daar zotte dingen gedaan, tegen het verkeer in gereden... Ge zijt dan gedrild om zo'n fleske achter te laten met aanrijdingformulieren...ge kijkt dan in uw achteruitkijkspiegel en ge ziet dan al dat volk en dan denkt ge 'weg weg weg'... en dat briefke achterlaten, dat heb ik niet gedaan. Die drill, dat doet ge dan niet. Ge staat niet stil dat ze hun kinneke onder uw auto gaan duwen. Die situatie, ik ben daar gewoon ingetrokken. Ik kon daar niets aan doen. Ik droom daar nog van. Ik krijg dat niet

gelijkgezet in mijne kop. Alé dat culturele verschil, hoever kunt ge gaan... Ze doen da bewust met hun meisjes. En daar wordt ge niet op voorbereid.

Er is geen script dat iets voorziet als je te maken krijgt met zo 'n morele dilemma's. Er is gewoon niets. Dat is hetzelfde als die PTSS, ge wordt daar nergens voor gewaarschuwd. Er wordt nooit iets gezegd dat dat bestaat en dat je met zo 'n zaken te maken kan krijgen. Ik ga niet zeggen dat dat de oplossing zou zijn, of dat het dan anders zou zijn. Maar het zou wel een andere start zijn moesten ze je al eens iets vertellen over die dilemma's.

Ik ben mezelf ook tegengekomen. Ik wist niet dat, alé wat jullie altijd zeggen he, die fight, flight, freeze-reactie. Ik wist niet dat je op die conflictueuze momenten dat dat zo ver kon doorgaan dat je weg bent van de wereld. Dat je maar één ding doet en dat is run bitch run. Dat is confronterend. Je moet daar beter op voorbereid zijn. Want dat is helemaal anders dan in het dagelijkse leven. Dan zit ik niet in kommer en kwel he als ik iets tegenkom, maar het is die setting he, die setting van in opdracht te zijn.

Respondent 6:

Destijds was dat niet aan de orde. Er werd wel eens iets van gezegd, maar het was meer een machowereld. Onder het motto 'als je het moeilijk had, ben je een watje'.

Uiteindelijk zijn ze dan begonnen met RMO's en toestanden, die kwamen dan al vooraf langs en gaven briefings. Maar dan nog is het beperkt. Je hebt niet veel mensen waarop je kan terugvallen tijdens de zending, of het is de vertrouwenspersoon. Het is bij ons niet zo uitgebouwd als bijvoorbeeld bij de Nederlanders. Ik ben ervan overtuigd dat dit wel een meerwaarde is voor je battlegroup.

Respondent 7:

Voor Kosovo werden we wel beter voorbereid, maar zo specifiek... gohja in feite wel, maar ik heb die voorbereiding niet meegedaan want ik was nog les aan het geven in Marche-les-Dames. Voor het gros was er wel een voorbereiding. Somalië is een ander verhaal. Daar zijn we voorbereid geweest op klassieke oorlogsvoering. Ik heb dit nooit ervaren als een UN-opdracht. Het was wij tegen de anderen.

Later gingen de RMO's mee op zending. Meestal waren dat oude officieren. Die gaven wel de briefings tijdens de voorbereiding van wat er kon gebeuren, maar niet specifiek over dat morele. Er was ondersteuning voor de families thuis in de tijd, maar uiteindelijk ging er niemand toegeven dat er problemen waren. Je voelde dat soms wel in de groep, maar niemand ging dat toegeven.

Net zoals in de literatuurstudie, blijkt ook uit de interviews dat militairen niet voldoende worden voorbereid op de psychologische impact van ethisch uitdagende situaties. Dit geeft aan dat er een dringende behoefte is aan meer uitgebreide training die zich richt op het begrijpen en omgaan met morele dilemma's. De respondenten suggereren daarnaast ook dat er culturele barrières zijn binnen de militaire gemeenschap die het bespreekbaar maken van morele kwesties bemoeilijken. Personen die deze onderwerpen aankaarten, lopen het risico bespot te worden, wat een sfeer van stilte en taboe rondom morele kwesties creëert. Dit brengt ons tot de volgende geïdentificeerde factor.

4.2.2 Organisatiecultuur

De verschillende respondenten beamen dat er binnen defensie voornamelijk een machocultuur heerst. Een cultuur van stoïcisme waarin het nog steeds moeilijk is om aan te geven dat het even moeilijk loopt. Binnen militaire gemeenschappen heerst nog vaak het idee dat je sterk en moedig moet zijn. Iemand die zich niet van de wijs laat brengen en zelf zijn problemen meester kan zijn.

Deze factor heeft inherent een invloed op bepaalde andere factoren zoals reflectie, debriefing en toegankelijkheid van nazorg. De respondenten geven aan dat de heersende machocultuur ervoor kan zorgen dat er minder ruimte gemaakt wordt om samen te reflecteren over bepaalde situaties omdat de nood hieraan minder uitgesproken wordt. Daarnaast wordt aangegeven dat emotionele noden in het algemeen minder benoemd worden waardoor (na)zorg vaak geen plaats krijgt in de zendingscyclus, ook al bestaat die wel. Er bestaat nog steeds angst dat als men emoties uitsprekt, er twijfels zullen rijzen rond de operationaliteit/geschiktheid van de militair en die angst wordt door de interviews ook bevestigd. Hierdoor vervallen militairen eerder in negatieve copingstrategieën in plaats van er over te praten en hulp te zoeken. Deze bedenkingen vereisen eerst een aanpak op niveau van de organisatiecultuur vooraleer veranderingen toegepast kunnen worden op de andere factoren.

Respondent 1 zei hier het volgende over:

En als er dan iemand durft toe te geven dat hij het moeilijk heeft, worden ze uitgelachen door die anciens. Dat zijn dan de zwakken in hun ogen. Zo 'n dingen moeten eruit want dit houdt het taboe in stand.

Respondent 2 benoemde het als volgt:

In het bataljon, ja, in de infanterie is dat gewoon zo. Ge gaat niet naar een psycholoog, ge zuipt u gewoon dood, klaar. Ge wordt gewoon alcoholieker, das alles, en ge leeft in de Milton.

Interviewer: wordt er dan vanuit de eenheid zelf bezorgdheid geuit als ze zo 'n dingen opmerken?

Bezorgdheid? Nee, ik kan nu vijf gasten opnoemen die zich kapot aan het zuipen zijn. En dat is al jaren aan de gang... wat doen we dan in de eenheid, we steken die in de QM of op de groendienst... We steken die weg.

Respondent 3:

Het alfagedrag van sommigen bepaalt alles. En het is daardoor dat dat schuldgevoel bij mij altijd is blijven hangen. Die opmerkingen hebben er echt voor gezorgd dat ik dacht dat ik een nietsnut was. Opmerkingen of gedrag van één iemand kan gans uw leven bepalen of maken.

In de jaren 2000 was dat taboe he. Nu is dat niet meer, maar toen wel. Als ge afkwam met ik heb dit of dat, dan zeiden ze 'bol het af met uw kul.'

Respondent 6:

Destijds was dat niet aan de orde. Er werd wel eens iets van gezegd, maar het was meer een machowereld. Onder het motto 'als je het moeilijk had, ben je een watje'.

Respondent 7:

Later gingen de RMO's mee op zending. Meestal waren dat oude officieren. Die gaven wel de briefings tijdens de voorbereiding van wat er kon gebeuren; er was ondersteuning voor de families thuis in de tijd, maar uiteindelijk ging er niemand toegeven dat er problemen waren. Je voelde dat soms wel in de groep, maar niemand ging dat toegeven.

Ondanks deze machocultuur worden er ook uitzonderingen aangegeven. Bij respondent 4 komt naar voor dat een kleinere samenstelling van de groep eerder een ondersteunende cultuur bevordert. Doordat de groep kleiner is, kennen ze elkaar beter en bevordert dit open communicatie en peer support. Militairen moeten zich gesteund voelen door hun collega's en leidinggevenden wanneer ze ethische uitdagingen tegenkomen. De rol van de leidinggevende speelt hierin een cruciale rol volgens hem. Dit kan helpen om de negatieve impact van morele verwonding te verminderen. Het voorbeeld van respondent 4 illustreert dit mooi. Door voorbeeldgedrag en het bevorderen van een open en ondersteunende omgeving kunnen leidinggevenden bijdragen aan het verminderen van morele verwondingen binnen hun eenheden.

Respondent 4:

Dat was een klein beetje het voordeel bij DOVO. Die korpscommandanten die kwamen en die hadden vroeger ook de permanenties gelopen. Die kenden het klappen van de zweep. Dat is anders, waardoor ze anders staan in die commandofunctie. Er is meer openheid.

Maar het moet eruit gemept worden, het moet eruit gemept worden dat psychologische bijstand zoeken een teken van zwakte is, het is eerder een teken van sterkte. Dat is belangrijk dat iedereen dat begrijpt. Veel te veel onnozelaars zitten vast in dat denkpatroon van...en dat moet manu militari eruit, die mentaliteit moet eruit in Defensie.

4.2.3 Normvervaging

Op basis van de interviews zien we dat normvervaging relatief vaak voorkomt in militaire contexten. Dit is vooral in situaties van hoge stress en morele ambiguïteit. Dit kan leiden tot morele verwondingen bij militairen die achteraf morele grenzen herkennen die ze hebben overschreden. In de interviews zien we ook hoe getuige zijn van normvervaging bij collega's een grote impact heeft op hen. Dit soort ervaringen is complexer dan een eenduidig gevoel dat er onmiskenbaar een morele code is overtreden of dat er duidelijk is afgeweken van het eigen morele kompas. De ervaringen kenmerken zich door conflictgevoelens. Of zoals respondent 2 het benoemt als de ambiguïteit die hij ervaarde tussen de daden van zijn collega's en het resultaat van hun daden. Als gevolg van dit soort ervaringen kampt hij met gevoelens van zowel schaamte als boosheid ten opzichte van zijn collega's, of zelfs ten opzichte van de wereld als geheel. Dit zie je ook duidelijk bij het voorbeeld van respondent 4.

Respondent 2:

Er zijn dan nog collega's die basically, kinderen die waren naar ons aan het zien, en als ge daar dan last van hebt dat die kinderen naar u aan het zien zijn en ge begint dan vlak onder die hun voeten te schieten... ja kijk, dat is niet iets da ge doet. Ok, iedereen maakt fouten, maar als daar dan achteraf niet over geklapt kan worden, dan wordt het

lastig. Verslagenheid is dat. Dat is echt teleurstelling, echt waar, gewoon zware teleurstelling.

Interviewer: In je collega's?

Ja absoluut, echt zo van, 'serieus, meen de dat nu, what the hell. Waarom vooral'

Interviewer: en die waarom werd dan achteraf verduidelijkt?

Ja waarom, ge kunt discussiëren over de methodes maar niet over de resultaten. Achteraf hebben we natuurlijk nooit meer last gehad van die klein mannen. Het signaal was duidelijk he, jah...

Ik heb gasten in het midden van de winter Afghaanse kinderen weten laten oversteken door een beek, waar ze zo tot hun middel door moesten in de vriezende kou voor een pak melk omdat die honger hadden. En die gooiden dan dat pak melk voor hun neus op de grond kapot. Dan zijt ge echt een fucking eikel. En dat zijn dan uw collega's he.

Sociale controle is belangrijk. Als ge zoiets ziet, spreek die kerel erop aan. Ge moet geen ambras beginnen maken he, want dat is uw collega, maar toch. Ge moet beseffen, wij als militairen zijn daar om te helpen he, maar wij zijn daar de buitenlanders he, niet zij. Die mensen zien dat niet altijd dat wij hier zijn om te helpen. En als ge dan zo 'n dingen gaat doen, jah, dan bevestigt ge dat alleen maar he.

Respondent 4:

De barbaarsheid van ons, de blanken. Ik heb de Franse en Zweden daar dingen zien doen dat je van zegt, manneke...

De Fransen en de SF'ers van de Zweden maakten zich daar zeer schuldig aan. In het random legen van basic load op zogezegde vijandelijke acties van de zwarte medemens. Ja, onvoorstelbaar. I totally agree, als een bende zwarte met wapens 's morgen hun PT (physical training) komen doen in uw richting... Maar ge staat daar met uw tanks, uw .50's, al uw zwaar materiaal... Met een klein beetje ervaring weet je ook, die willen gewoon wat provoceren, gewoon tonen van we zijn hier nog en straks zijn die weer weg. Dat is een spelleke. Ik had dan al een pak Afrika ervaring, misschien is dat wat ontbrak bij die Zweden. Maar als ge dan het vuur opent, zonder enige vijandelijke dreiging van de andere kant. Als ge dan gans die nest, gewoon in stukken vanéén schiet, dan heb ik iets van... Zonder enige vorm van sympathie... Waar zijde fucking mee bezig. Maak eens een gevechtsbeoordeling! Echt totale normvervaging, gewoon playing God noem ik dat. Iets wat een Fransman al altijd graag gedaan heeft in Afrika, en nu nog. En die Zweden, die zijn fucking Special Forces he, die zouden toch een deftige beoordeling moeten kunnen maken. Gewoon vanuit een koloniale flashback waarbij je denkt dat een zwart leven minder waard is dan een blanke. Andere huidskleur, andere normen. In Afghanistan gelden ook andere normen, maar in Afrika is er gewoon totale straffeloosheid.

Daarnaast merken we ook dat de machocultuur binnen de militaire gemeenschap ervoor kan zorgen dat men makkelijker meegaat in normvervaging om aan groepsnormen te voldoen. Respondent 7 kaartte dit aan tijdens het interview.

Respondent 7:

De voertuigen stonden opgelijnd aan de terminal, en 's nachts zijn daar laws en bajonetten enzo gepikt. Er was het vermoeden dat het van het nabije dorpje was. We moesten dan van de pelotonscommandant naar dat dorpje, dat gaan omsingelen. De laws zijn dan gevonden maar de bajonetten niet. En dan heeft die besloten om daar een paar hutten omver te rijden. Daar had ik het gevoel van ok, dit is buiten proportie. Je legt daar huizen neer van mensen die er waarschijnlijk niet veel mee te maken hebben.

Er werd daar ook veel gepest. Bijvoorbeeld de kop van een slang werd afgehakt en dat werd dan in een slaapzak gegooid. Ale dat kan toch traumatisch zijn he. En dat was niet het enige. Dat was precies normaal.

Ik ben daar mee in gesleurd op een bepaald moment. Dat gaat zo ver, maar op een bepaald moment had ik daar toch fameus wat vragen. Ik zag de meerwaarde er niet van in.

Interviewer: wat ging er dan in jou om als dat ontspoorde?

Gohja, ik ging daar gewoon in mee... Op den duur stelde ik mij daar wel vragen bij. Tja...

Interviewer: was er nog een mogelijkheid om daaraan te ontsnappen of word je daarin meegezogen en kan je daar niet meer uit geraken?

Je wordt daarin meegezogen. Je raakt daar niet meer uit. Dat wordt door het kader geïnitieerd en jij volgt gewoon.

Bij deze factor merken we niet alleen de noodzaak aan meer training in dit domein om morele dilemma's te herkennen en ermee om te gaan voordat ze tot normvervaging leiden, maar ook de nood aan een cultuurverandering die ervoor kan zorgen dat normvervaging vermindert en de psychologische gezondheid van de militairen gewaarborgd blijft.

4.2.4 Peer support

Een volgende geïdentificeerde factor is peer support. De militairen geven aan dat steun en ondersteuning van collega's binnen dezelfde groep een belangrijke manier kan zijn in het voorkomen van morele verwondingen. Het draagt bij aan het welzijn van militairen en zo ook onrechtstreeks aan het verminderen van morele stress. Het ervaren van gelijke situaties smeedt een onderlinge band waarbij het makkelijker is om elkaar emotionele steun te bieden en elkaar te helpen om te gaan met stress en uitdagingen.

Naast de emotionele steun gaf men aan dat er op die manier ook praktische hulp kan geboden worden aan elkaar. Dit kan variëren van het overnemen van taken om een collega te ontlasten tot het bieden van advies of begeleiding naar de juiste instanties. Bovenal zorgt het volgens hen voor erkenning en validatie van elkaars gevoel en ervaringen. Dit kan helpen om gevoelens van isolatie en eenzaamheid te verminderen en het gevoel van verbondenheid te versterken. Hoe individueler de positie, hoe vatbaarder je kan zijn voor ethische kwesties omdat je deze alleen dient te dragen. Zo blijkt ook duidelijk uit het verhaal van respondent 5.

Peer support kan bijdragen aan een gezondere en veerkrachtigere militaire cultuur waarin het welzijn van het individu centraal staat. Tijdens de interviews werd ook geopperd dat er

mogelijks weerwerk kan worden geboden aan de heersende organisatiecultuur door peer support te bevorderen. Taboes kunnen op deze manier doorbroken worden en men kan elkaar aanmoedigen om hulp te zoeken wanneer dat nodig is. Het kan bijdragen aan een cultuur waarin het normaal is om over psychologische en morele uitdagingen te praten.

Respondent 2:

Uw wereld staat stil en ge denkt dat alles hetzelfde zal zijn als ge terugkomt na 4 maand, maar dat is niet. En er is niemand die zich interesseert in wat gij daar gedaan hebt. Het enige wat ze vragen is 'heb ge ene doodgeschoten' en m'n ma vraagt dan 'en wast eten daar goed?'. Militair zijn is ook maar gewoon een normaal job... ja en nee, maar bon, gij vraagt ook niet wekelijks aan uw maat die autoverdelers is hoe z'n boekhouding gaat he.

Er wordt niet over geklapt, en wanneer gebeurt het dan wel, in de bar, als iedereen zat is en dan krijgt ge ne hoop shit-talking.

Het is een sociaal probleem. We noemen het broederschap en zo, maar hey, take care of your brother he.

Interviewer: zou er daar dan meer op ingezet moeten worden?

Ik vind dat wel, ik vind dat wel. Alles moet bespreekbaar zijn, maar dat moet niet altijd in het bataljon zijn he. Als het over morele verwonding gaat en dat uit zich in agressiever gedrag, slechter slapen, afwezig zijn... als ge dat ziet bij uw collega, ja dan moet ge dat zeggen he dat die niet zo goed bezig is. We doen al goeie stappen als we gewoon het probleem bespreekbaar maken. Met wie dat je dat dan doet maakt niet zoveel uit. Hebt bij gespecialiseerde hulp nodig, ok goed, is dat niet nodig, is dat niet nodig en spreken we er onderling verder over.

Peterschap is iets goed in de eenheid, maar het moet iemand zijn vanuit uw dichte werkomgeving, niet ene vanuit het CSM-bureel. Het idee van peterschap is goed, maar het moet ook goed in de praktijk omgezet worden.

Respondent 3:

Wij horen elkaar nog altijd he. Dat heeft een band geschept. Dat zijn de mensen die het begrijpen, die hetzelfde meegemaakt hebben. Met anderen kunt ge daar niet over babbelen. Die hebben dat niet meegemaakt, die begrijpen dat niet.

Respondent 5:

Dan kom je terug, en dat is ambetant he op de dienst. Je bent weggeweest, alles is verdergegaan... ja dat was terug wennen. Want ik had ook niemand niet waar ik erover kon spreken want ja.... Als er al waren, dan hadden ze in Kosovo gezeten en dat was toch anders.

Wat ik onthoud is het laatste stuk, die laatste halve maand. Toen was ook dat voorval gebeurd met dat kindje. Ik wou naar huis en dat ging niet. Ik had zo m'n best gedaan om iedereen op vliegers te krijgen en in heli's. En ik heb daar dagen moeten wachten, dagen op de tarmac, aan m'n lot overgelaten. Dat is euh dat is fuck. En ik kon daar met niemand niet babbelen over wat daar gebeurd was.

Het is moeilijk om daar gesprekken over te hebben, ook met de psy. Ge zit daar met zes in HQ (headquarters), dat is zo versplinterd. Iedereen vertrekt op andere momenten...

Ook thuis kunt ge daar niet over babbelen he. Want dan krijgt ge de reactie 'ahja ge hebt er toch ook zelf voor gekozen' ... Ja dat is voor mij een rode vlag he.

Als ik dan es iemand tegenkom van OGF, dan hoor ik wel dat ze in Kleine-Brogel in kleine groepkes over babbelen. Of die gingen es bij de één of die gingen nog es samen lopen of dit of dat. En ik heb dat allemaal niet gehad. Ik kon nergens terecht met m'n verhaal.

Respondent 6:

Uiteindelijk zijn er momenten dat je met elkaar aan het praten zijt, en andere collega's zeggen dan 'zijt ge daar nu weer met je verhaal'. Misschien hadden wij daar nood aan, maar begrepen zij dat niet. Er was nergens waar we terecht konden, waar ze ons begrepen. Enkel degene die erbij waren begrijpen dat.

Vanuit verschillende respondenten kwam de nood aan peer support wel naar boven. Bij sommigen was dit aanwezig en zijn de voordelen ervan ook duidelijk. Anderen gaven aan dat ze dit net gemist hebben. Ze zien in wat de voordelen ervan zijn, maar hebben nooit de mogelijkheid gehad om deel uit te maken van zo'n groep.

Naast het preventieve aspect, kan peer support ook een cruciaal onderdeel zijn van het curatieve aspect. Dit komt hieronder nog aan bod bij de nazorg.

4.2.5 Reflectie en debriefing

Uit de interviews merken we dat er hier een groot gebrek aan is bij onze militairen, ondanks er een duidelijke behoefte is onder de militairen. Het praten met gelijkgestemde collega's en het bespreken van het incident komt in de interviews naar voor als een belangrijk element in het opvangen van negatieve gevoelens.

Men geeft aan dat indien er zich tijdens een bepaalde zending grotere of meer impactvolle incidenten hebben voorgedaan, er meestal wel een verhoogde aandacht volgt voor het mentale welzijn waardoor er sneller wordt overgegaan naar een debriefing en er meer gereflecteerd wordt over de incidenten. Indien er sprake is van een kritisch incident, wordt automatisch ook het psychosociaal platform betrokken om de debriefing te ondersteunen. Bij meer alledaagse incidenten is dit veel minder aanwezig.

Een debriefing kan echter een tweesnijdend zwaard zijn bij het verwerken van emoties, zo blijkt uit de interviews. Hierboven bespraken we reeds de factor organisatiecultuur. Deze cultuur kan mee bepalen hoe het zwaard precies zal snijden. Zo konden we uit de interviews afleiden dat een ondersteunende cultuur helpt bij het creëren van een veilige omgeving voor het formuleren van bezorgdheden en feedback. Een dergelijke omgeving is cruciaal om een debriefingsmoment als positief te ervaren en het op die manier te laten functioneren als een beschermende factor in de ontwikkeling van een morele verwonding. Vindt een debriefing echter plaats in een onveilige omgeving, zoals benoemd door respondent 2, dan vormt een debriefing eerder een potentieel versterkende factor die bijdraagt aan een verdere ontwikkeling van morele verwondingen. In het algemeen blijkt uit de interviews dat de organisatiecultuur, en het hierbij horende taboe die nog steeds heerst over mentaal welzijn, er mogelijk voor zorgt dat er niet steeds een reflex is om een debriefing te organiseren met alle betrokken militairen.

Respondent 3:

Jaren later blijkt dan dat ik juist gehandeld heb en dat het door mijn tussenkomst is dat de RPG niet binnengevlogen is. Maar ik heb me daar jaren schuldig over gevoeld dat ik verkeerd had gedaan. Gewoon door die opmerking en dat is nadien nooit besproken geweest he.

De RPG vliegt voor de voertuigen binnen, ik voer mijn drills uit en op dat moment vliegt de tweede binnen achter de voertuigen. En daar begon die vertraging bij mij. Ge voelt die blast, die brokstukken. Er gebeurt zoveel in uw hoofd en als uw boordcommandant dan zegt 'wat gaan ze nu weer van de medical zeggen, want het was gene vetten he'. En ik die dacht dat ik al mijn drills had toegepast en dat er levens gered waren... Maar blijkbaar was het niet goed genoeg. Maar dat is de zin die mij altijd is blijven achtervolgen. Dat lijkt iets heel stom, maar dat heeft heel veel impact gehad op mijn leven.

Er was de opdracht van het hoger echelon om niet te spreken over die zending. We hebben het voorval nooit besproken, geen puzzel gelegd. We hebben dat ook jaren dichtgehouden, tot 2017 ongeveer. (Emotioneel) Toen pas werd het me duidelijk welke impact het heeft gehad op die mensen. Dan pas wist ik dat ik het goeie gedaan had. Maar het kwam te laat, de schade was al aangericht. Kapotte gezinnen, gasten die de pedalen kwijt zijn geraakt... waaronder ikzelf ook he...

Respondent 2:

Er is een te groot klimaat van paraplu'kes trekken en verstopperke spelen. En hogere stafofficieren zijn geen militairen, dat zijn politiekers. Sommige dingen mogen gewoon niet besproken worden.

De groep is belangrijk. In een meer toxische sfeer gaat het gewoon al meer voorkomen dat je in aanraking komt met die moreel dilemma's volgens mij. En ze gaan minder goed opgelost worden achteraf. Er is minder platform om dingen te bespreken.

Er moet meer ruimte zijn om ook te leren uit deze fouten. We moeten meer evalueren, meer spreken hierover.

Respondent 5:

Ze weten dat iets niet goed gaat, ook bij COps en dan sturen ze iemand om mee te spreken, om een debriefing te doen. Ze weten dat een gewone soldaat nooit zijn mening zal vertellen aan een officier, want ze hebben schrik voor een 'blueflight'. Dat verwijt ik de organisatie... Ze doet een inspanning...maar op papier. Ik weet niet wat daar allemaal mee gebeurt met wat er gedebrieft wordt. Dat kan toch niet de bedoeling zijn ervan. Als er uit een debriefing iets komt dat je niet verwacht had of gewild had als commandant, doe daar dan toch iets mee. Doe daar iets positief mee. Falen is niet erg he, maar doe er iets mee. Dat is wat ik defensie verwijt. We proberen veel te meten, maar we doen niets met de resultaten.

Respondent 6:

Na mijn incident in '95 was er geen opvang.

Ik ben gerepatrieerd geweest door het Frans leger, dan heb ik een spoedoperatie gehad op een keukentafel in een kelder. Daar heb ik vijf dagen gelegen. Dan ben ik gerepatrieerd naar Split, Daar ben ik bij de Amerikanen terecht gekomen, dan de

Duitsers en dan de Belgen in Split. Dan met een Russische Antonov naar de HQ van de Belgen. Om dan uiteindelijk naar het militair hospitaal overgebracht te worden.

Er was niets van contact met de Belgen. Je denkt daar eigenlijk niet over na op dat moment. Nadien denk je dan, tiens, ik heb niets gehoord, wisten ze eigenlijk waar ik was, wat hebben ze ondernomen. Er waren dingen gaande, maar ik heb nooit geweten hoe dat allemaal verlopen is. Ik wist dat er nog één collega geopereerd was, maar van de andere zes collega's wist ik helemaal niets tot ze terug van zending kwamen.

Er was nadien ook geen hereniging met die collega's. Ik ben zelf naar Melsbroek gegaan toen ze landde. Maar dat is niet de plek om bij te praten he. Mensen willen naar huis gaan. Er is eigenlijk nooit iets besproken geweest.

Interviewer: heb je dat dan gemist zo 'n moment?

Ik weet niet, ik weet niet of dit iets zou uitgemaakt hebben, maar ik denk toch dat het nuttig zou geweest zijn. Ik weet één iemand van dat team, van dat incident, heeft het lang moeilijk gehad, en misschien nog altijd.

Er werden geen debriefings gedaan, geen feedbackmomenten. Er was gewoon geen forum voor.

Respondent 4 ervaaarde een meer ondersteunende cultuur waarbij er wel plaats was voor reflectie en debriefing en waarbij het nut ervan benadrukt wordt:

Het was een verademing om toe te komen in DOVO en te zien dat het daar wel gebeurt. Dat daar chefs zaten op bepaalde momenten die daar ook in mee waren. Als er zich heel zware events voordeden, zoals de Brussels bombing, dat er automatische en onmiddellijk psychologische bijstand wordt geroepen en iedereen kon eraan deelnemen. En dat vond ik goed. En dat heeft veel mensen van een trauma of psychische problemen behoed. Die simpele gesprekken, alé dat lijkt simpel maar dat is het niet, want dat is je hart op een steen leggen voor je troepen zal ik maar zeggen. Want van onderuit beginnen ze niet te babbelen, het is van bovenuit. Maar dat was wel een goede zaak. Ik denk dat daar veel mensen bij geholpen waren. Dat was heel goed bij DOVO. Dat is een lessons learned die ik altijd zelf zou toepassen. Direct de eventuele houding van hogere chefs, die whoeha whoeha houding, en wij zijn gevoelloos, van sommigen kortwieken en zeggen doe es normaal, we zijn allemaal mensen en dat kan dat mensen trauma's of psychische problemen ondervinden.

Het essentiële van die debriefings is dat mensen de weg naar jullie centrum vinden. Ik ben jarenlang op zoek geweest in de burgerij he. Voor mij werd dat niet aangeboden, jullie dienst. Het heeft geduurd tot ik die oproep zag op intranet van de Recovery Group. Al jaren was ik bezig met wat is dat in mijn kop, maar niemand kon mij helpen he, niemand heeft die kennis van dat militair milieu.

Ik ben er echt van overtuigd he, ik ben er 100% van overtuigd dat er serieus wat gevallen zijn vermeden, bijvoorbeeld die dag na 22 maart he, gewoon die passage, iedereen bij elkaar, hup iedereen in die zaal, twee of drie medewerkers van jullie centrum erbij. Ik ben ervan overtuigd dat daar ervoor gezorgd is dat er serieus wat gevallen vermeden zijn. Gewoon doordat mensen zagen 'ik ben niet alleen'.

4.2.6 Nazorg

Een opvallend thema dat gretig in de mond genomen werd door de militairen was nazorg. In het algemeen wordt nazorg door hen als een fundamenteel onderdeel van hun mentale gezondheid en welzijn gezien. Er blijkt een grote nood te zijn aan nazorg, waarbij militairen de mogelijkheid krijgen om hun ervaringen te verwerken en emotionele steun te ontvangen na het ervaren van morele dilemma's of verwondingen. De respondenten geven aan dat het niet steeds evident is om alles op hun eentje een plaats te geven. De nazorg kan volgens hen hulp bieden in het omgaan met gevoelens van schuld, verdriet, woede of verwarring die kunnen ontstaan als gevolg van het maken van moeilijke beslissingen of het getuige zijn van potentieel traumatische gebeurtenissen. Daarnaast kunnen de militairen door middel van nazorg ook voorzien worden van copingstrategieën en hulpmiddelen om om te gaan met toekomstige morele uitdagingen, of zoals respondent 2 het verwoordde: *'de houdbaarheidsdatum van de militairen omhoog krikken'*. Hierbij hoort volgens de respondenten ook de zorg voor de familie. Zij blijven thuis maar staan ook voor veel uitdagingen in het gezinsleven. Men heeft het gevoel dat zij onvoldoende aandacht krijgen ondanks dat ze een cruciale factor spelen in het mentaal welzijn en de operationaliteit van de militairen.

Een belangrijk onderdeel van die zorg blijkt de bekendheid met de hulpverleners te zijn. Indien deze reeds vanaf het begin geïntroduceerd worden, is volgens hen de drempel lager om nadien in contact te treden als er zich moeilijkheden voordoen in het verwerken van bepaalde emoties. Door nazorg op te nemen als een standaardonderdeel van de zendingscyclus, kan het stigma rond het zoeken van hulp voor psychologische problemen worden verminderd en kunnen militairen worden aangemoedigd om tijdig ondersteuning te zoeken. De kennismaking met de verschillende hulpverleningsinstanties binnen Defensie alsook hun *'dedicated hulpverlener'* kunnen op die manier al geïmplementeerd worden vanaf de trainingsfase.

In de interviews wordt ook meermaals gesproken van de adaptatiefase na een zending. Deze zou volgens hen al voor een groot deel kunnen tegemoetkomen aan bovenstaande noden en zou een coherent geheel vormen in de zendingscyclus waarbij er hulpverlening voorzien wordt gedurende gans de zendingscyclus.

Respondent 1:

Voor mij is er geen verschil in de zendingscyclus. Er wordt gewoon weinig of niets voorzien. Voor mij is de voorbereiding en de nazorg het belangrijkste. Na opdracht lijkt mij wat nu al soms gedaan wordt, die week dat je uit het systeem gaat voor je thuiskomt, iets goed. Zodat je niet thuiskomt met al die prikkels, kinderen... terwijl je uit een heel andere situatie komt. Hoe kut het ook is dat je opdracht dan een week langer duurt, denk ik toch dat dat heel belangrijk is. De awareness van de risico's moet verhoogd worden en het taboe daarrond moet doorbroken worden zoals over PTSS bijvoorbeeld. Door de awareness te verhogen bij de mensen zou er al een groot verschil zijn. Ik heb veel collega's die thuisgekomen zijn en er was niets meer. Voor hen was er ook nergens opvang. De stap naar de hulpverlening is voor velen nog te groot.

Respondent 2:

Er was niets. Ik had niets info. Ik ben bij mijn CSM geweest en die heeft een afspraak gemaakt bij jullie. Ik heb toen effectief het probleem uitgelegd en gezegd dat ik bij een burgerpsycholoog ging. En toen zeiden ze 'ja, waarom komt ge dan naar hier?'

Het komt allemaal een beetje op gang nu. Ik hoor dat in de bataljons, het is makkelijker om bij jullie te geraken. En dat is goed he. Voor mij kwam het misschien iets te laat,

maar als zij sneller bij jullie geraken, kan er wel veel erger vermeden worden. En dat is goed.

Ge krijgt dan een briefing, één keer, en de helft van de zaal zit daar dan al tegen z'n goesting want het is weer de zoveelste briefing die als nutteloos aanschouwt wordt. Ge hoort dat dan gewoon niet...

Onze houdbaarheidsdatum in het leger moet omhoog. En dat doet ge één door het probleem bespreekbaarder te maken binnen de eenheden en onderling de collega's en twee aan de andere kant de weg naar jullie te plaveien zodat we het probleem veel vroeger detecteren en aanpakken.

Respondent 3:

Het terug ontplooiën thuis is moeilijk. Terug passen in de groep thuis gaat niet, want ge zijt een buitenbeentje. Ge kunt niet vergeten wat ge daar gezien of gedaan hebt. Dat is dan ook een strijd dat ge aangaat. Plus ge kunt daar niet over babbelen want die snappen dat niet, die kennen dat gevoel niet. Op een duur vinden die dat ge aan het zagen zijt. Ge wordt daar niet op voorbereid.

In het begin zeiden ze eerst we gaan decompressie doen in Griekenland. In het begin zei ik ook 'alé mannekes, gaan we nu nog een week extra daar zitten? We zijn al bijna een jaar van huis met de voorbereiding erbij. Ge wilt naar huis he. Maar, het zou veel goed gemaakt hebben, en daar blijf ik bij. Ze gaan het niet leuk vinden, maar ze gaan je achteraf dankbaar zijn. Dat morele, die ondersteuning, dat doet immens veel.

Ik ben heel teleurgesteld in Defensie. Er was niets bij terugkomst. Er was gewoon geen nazorg. En dan spreek ik nog niet over het gebrek aan nazorg toen bleek dat mijn ex vertrokken was en me achtergelaten had met een schuldenberg. Al mijn geld van Kunduz was weg. En eigenlijk weerspiegelt dat wat ooit een adjudant zei, maar dat heb ik nooit beseft, tot het moment dat ik daar stond in een leeg huis 'Defensie is uw familie niet'. Want familie helpt u, maar zij doen dat niet, enkel als het hen goed uitkomt. Hij had gelijk die adjudant. Ze gebruiken u als ze u nodig hebben, zo simpel is dat. Op vlak van nazorg voel ik me gewoon bedrogen door Defensie. Teleurstelling, niet meer dan dat...

Respondent 4:

In die kleine detachementen, toen bij mijn eerste opdrachten was dit afwezig. Het was niet bestaand de ondersteuning. Het begon wel, maar drong niet door tot de kleinere detachementen. Bij grotere detachementen was dat anders. Je zag dat er efforts waren, maar sommige sloegen ook de bal mis. Ik vind het nooit genoeg geweest. Het is omdat ik zelf openstond en het nut inzag van psychologische bijstand en dergelijke... niettegenstaande dat, is het toch voor mij te laat geweest. Ik stond er volledig voor open maar toch was het te laat voor mij. Er mag veel meer op ingezet worden voor mij zowel voor tijdens als na de zending. Skip een hoop onnozele kutbriefings en laat een keer wat gasten zoals jullie bijvoorbeeld een uurtje, twee uurtjes praten over signalen van en wat er bestaat binnen defensie, Recovery Group enzo. Het moet veel meer bespreekbaar worden. Hier moet nog massaal op ingezet worden. Passages introduceren door

mensen die kennis van zaken hebben. Er is altijd zoiets als een psychologische band en soms ja, soms le courant passe pas. Je moet een band hebben. Introduceer een aantal externen vanaf het begin en zorg dat het bekende gezichten worden voor die mensen. Het gaat toch altijd makkelijker om te praten met iemand die je al eens twee uur gezien hebt. Als je het dan eens moeilijk hebt in zone, dan ga je al makkelijker die persoon opzoeken omdat er al vertrouwdheid is. Dus laat die maar langskomen tijdens de voorbereiding.

Ik ben voorstander dat er meer ingezet wordt op opvang na de zending. Vroeger spraken ze van die SAS, of hoe heet het. Al is het maar om de brug een beetje zachter te maken. Alé als je 's ochtends een suïcidebomming passeert en daags nadien dan in de Spar staat en een oud madam met haar kar in je kont staat te duwen. En dat moet je kunnen plaatsens.

Er is echt iets nodig, alé het hoeft niet altijd over PTSS ofzo gaan he. Maar gewoon zo al die klik van die mindset. Terug kunnen omschakelen na maanden afwezigheid waarbij je gezin maandenlang heeft leren leven zonder jou. En dan kom je thuis met je psychologische bagage en je kunt het eigenlijk op dit moment al aan niemand meer kwijt. En dat zorgt ervoor dat je het wel eens kwijt raakt he.

Respondent 5:

Er was niets bij terugkomst. Ik ben dat zelf moeten gaan zoeken. En dan had ik de chance dat ik je collega nog kende van vroeger omdat die bij ons nog gewerkt had he. En dan ben ik in één van die bureau 'kes bij jullie terecht gekomen.

Dan kom je terug, en dat is ambetant he op de dienst. Je bent weggeweest, alles is verdergegaan... ja dat was terug wennen. Want ik had ook niemand niet waar ik erover kon spreken want ja.... Als er al waren, dan hadden ze in Kosovo gezeten en dat was toch anders. En heel jammer is dan dat er vanuit Brogel nooit iets is geweest voor de mensen die hun support hebben gegeven. Dat er ooit terug iets georganiseerd is, na een half jaar, of twee jaar, van kijk kom es af... Dat vind ik wel heel erg dat dat nooit is gebeurd.

We wisten toen dat Kreta niet door ging gaan. En dan komt de minister he en ik spreek die aan. En weet je wat die dan zegt, die clown. 'Ik kan dat de belastingbetaler niet uitleggen he'. Ja nee dat is gemakkelijk natuurlijk he. En mijn case en al die andere die in de Recovery Group zitten, daar heeft ie geen last van. Maar wij zijn nog maar het puntje van het topje van de ijsberg. Wij zijn nog maar een paar clownen die het zo ver brengen van 'wat bestaat er hier nu binnen de organisatie'. En dat is wel het goeie van Defensie. Want dat is wel 2011, er zitten hier mensen van in Somalië, dat is verdorie 30 jaar geleden. En je kan wel zeggen 'wir haben dass nicht gewusst', maar nee he. Als ik daarachter beginnen zoeken ben, dat de Britten, de Hollanders, de Duitsers al allemaal projecten hebben rond ethische dilemma 's. Die staan allemaal al zoveel verder.

Wat ik defensie nog verwijt, ondanks jullie goeie inspanningen. Hoe moeilijk dat het is om hulp te vinden. En je kan dan wel zeggen het Centrum Geestelijke Gezondheid is hier toch... Ja ja, ik werk hiernaast, voor mij is dat makkelijk. Maar een soldaat in Leopoldsborg, die weet dat niet, die durft dat niet te doen. Die heeft die privileges niet zoals ik, net zoals die commandanten kan ik doen wat ik wil als Adjutant-Majoor. Ik heb schoon klappen. Ik moet gewoon zeggen, 'ik ben naar het CGG'. Maar iemand anders, een soldaat, die kan dat zomaar niet. En dat is ambetant. Dat is een drempel. Er is echt meer nodig.

Vroeger had je van die familiedagen en die vond ik wel goed. Maar wat je dan daar had, tijdens één van die skypemomenten werden wij gebombardeerd. En dat moet een hele grote impact gehad hebben. Daar zou men moeten voor zorgen dat dat niet mee in de huiskamer komt. Niet alleen voor mij maar ook voor anderen. Als uw vrouw en uw kinderen dat beeld zien daveren en ze zien u dan niet meer. Gij zijt er niet meer en ze horen niks meer. Dat moet verschrikkelijk zijn. Dat begrijp ik dat dit voor hen een hele lastige moet geweest zijn. Hier ben ik pas achter gekomen tijdens de Recovery Group. Toen we es in gesprek moesten gaan met ons familie, dag vier zeker, ons huiswerk. Ik was daar gelijk niet goed van. En voor hen werd er niets voorzien van opvang. Dit had vermeden kunnen zijn, alé dat ze nadien nergens terecht konden met hun bezorgdheden.

Respondent 6:

Na mijn incident in '95 was er geen opvang. Het was direct naar huis gaan. Bij mijn andere zendingen was er ook niets voorzien qua voorbereiding op de terugkeer. Dit is wat ik al een aantal keer heb aangehaald in de Recovery Group: 'je ging naar huis, je had twee weken congé en ging terug werken en dat was het'. Er werden geen debriefings gedaan of feedbacktoestanden. Dat was allemaal niet.

Ik heb al gehoord van die decompressie maar weet niet of dit al gedaan wordt.

Interviewer: je bedoelt de SAS?

Ja die SAS, datte. Ik denk dat een SAS een grote meerwaarde zou zijn, maar het is afhankelijk van de missie. De missie in Litouwen is voor mij gewoon een groot kamp. In plaats van Bergen-Hohne, is het nu Litouwen. Hiervoor moet je geen SAS voorzien. Het neemt niet weg, dat de mensen op die missies ook wel nood hebben aan ondersteuning. Want het is niet alleen het gevaar, maar ook bijvoorbeeld kinderen die ontsporen omwille van de afwezigheid van een ouder, familiale problemen die de kop opsteken.

4.2.7 Erkenning

Een grote nood die bestaat onder de militairen is het verlangen naar erkenning. Ze zien het als een kleine moeite vanuit de organisatie die tegemoetkomt aan de opofferingen die ze gemaakt hebben voor diezelfde organisatie. Dit is een thema die verweven zat in de totaliteit van de interviews. Het gebrek aan erkenning vormde een rode draad in het verhaal van de respondenten.

Erkenning geven draait niet enkel rond het valideren van emoties. Het gevoel van gehoord en gezien te worden versterkt het gevoel van autonomie en controle over hun eigen leven. Dit kan hen helpen om zichzelf te zien als actieve deelnemers in het herstelproces en het kan helpen om hun vermogen om om te gaan met toekomstige uitdagingen te vergroten. Hierdoor bouwen ze ook een soort verbondenheid op in de groep. Dit kan resulteren in een gevoel van samenhangigheid waarbij ze zich door elkaar gesteund voelen en waarbij het hulpzoekend gedrag ook mogelijks bevorderd wordt. Een niet ondersteunende organisatiecultuur waar het belang van erkenning onderschat wordt, kan daarentegen bijdragen aan gevoelens van miskenning en verraad.

Respondent 3:

We waren het stilzwijgen beu omdat het zoveel schade maakte. Levens die kapot waren... Dat is wel jammer. Ook omdat we nooit erkenning kregen. Wat we deden was niet officieel, laten we het zo zeggen. Carrière gebonden, die is later full Kolonel geworden, maar daar werd niet over gesproken. We moesten zwijgen.

De minister heeft heel veel ontkend... Hij wou zelfs niet blijven slapen in de compound want het was te gevaarlijk. Het is door Rudi Vranckx dat het dan in de media is geraakt.

Respondent 4:

Gewoon onwetendheid, geen enkel maar dan ook geen enkel besef hebben van in welke situatie hun mensen ontplooid zijn. Hun daar niets van kunnen voorstellen, want ze hebben zelf ooit één zending gedraaid in Kosovo in de veilige compound. En ze kunnen zich niet voorstellen dat je daar in Congo zit, in het midden van de bled, waar je zomaar verdwijnt en waar niemand je ooit zal terugvinden. Alleen met een unimogske, minimi, paar FNC's en wat one in ones. En dat ze zich dat kunnen niet kunnen voorstellen en dat je dat ziet in hun correspondentie waar ze dan zeggen 'zij blij dat je daar in het oosten van Congo op vakantie kan gaan. Het zonnetje schijnt, tussen de negertjes en de mooie vrouwen.' Niet wetend dat alle vrouwen daar dood of verkracht in de straten lagen. Dat de rest gevlucht waren. Dat de dorpen onder controle staan van rebellenleiders die onder de drugs zitten en dat je daar als arme Belg zit met drie man. En je voelt dat dan als je compte-rendus stuurt naar hen. COps is daar niet mee bezig. Wat zit je te klagen, je bent toch op vakantie.

Respondent 5:

Wachten en nog es wachten... ik ben nog altijd blij dat die Duitsers mij uiteindelijk mee hebben genomen naar huis he. En dan hebben ze mij afgezet in Keulen. Maar dan moesten ze me nog van thuis uit komen halen he. Ale wat voor een organisatie zijt ge eigenlijk. Kunde dat nu niet beter regelen. Iemand geeft zes maand van z'n leven af, en dan zet ge die nog een paar weken in de zon en tegen dat het zo ver is, zet ge die af in... laat ge er nog anderen voor zorgen dat die Europa binnen kan en moet z'n eigen familie er nog voor zorgen... enfin... fucked up.

Het positieve is dat ik ginds wel veel erkenning kreeg voor m'n competenties en dat ik die moest vastleggen in een diploma.

Ik kan dat bij niemand niet kwijt. Toen ik terugkwam, eerst en vooral mijn CO die al op voorhand zei: 'ahja als ge vertrekt, dan moet ge niet meer terugkomen naar de dienst he'. Ja, dan moet ge al niet meer afkomen met 'he ik heb hier een kwetsuur opgelopen'. De rest van de mensen ook zo 'blij dat je terug bent de held van de dag', maar voor de rest moet je ook niet veel zeggen hoor, want dan ist van 'moja, ge hebt toch goed geld verdiend'. Dan denkt ge, alé ja, ok.

Ik snap sommige reacties van de hiërarchie niet he. Alé ja, we spreken er niet over, dan is het er niet. En dan moeten we er ook niets aan doen. En dat vind ik wel heel heel jammer. Dat maakt het nog erger.

Respondent 5 ervaarde niet alleen een tekort aan erkenning vanuit de organisatie, maar ook binnen zijn zoektocht in de hulpverlening stootte hij op een gebrek aan erkenning. Hij kreeg het gevoel dat zijn ervaringen en gevoelens geminimaliseerd werden waardoor hij zich onbegrepen voelde en het idee kreeg dat hij gereduceerd werd tot slechts een nummer.

Respondent 5:

Jarenlang hebben ze gezegd dat ik gewoon overwerkt was. Tot zover zelfs dat de psychiater gewoon een briefke naar mij smeed: 'hier burn-out, pakt het maar aan en blijft maar thuis. En als ik defensie dan iets mag verwijten. Als ge dan psychiater zijt, babbelt dan es he, toetst dat es af he, houd dat es tegen het licht he. Ik ben daar echt kwaad op he. Dat doe je niet he, dat doe je gewoon niet. Ik wou werken he. Ik zei 'komaan doc, dat wil ik niet, want dan kom ik voor de commissie'. Ik had nog zodanig veel verlof. Dan kon ik gewoon halftijds werken he en dan er verder aan werken. Maar dat maakte het dus erger he die reactie, niks begrip. En zeker dan hebt ge uw CO, die maakt zich dan zorgen en wat doet die dan, die belt dan de arbeidsgeneesheer om mij ongeschikt thuis te zetten in plaats van met mij te babbelen en te luisteren. Ook die verkeerde diagnose he, die burn-out, ik had dat echt niet. Als die daar de moeite had genomen om eens echt te luisteren, dan had die het verschil kunnen maken. Hetgeen de andere psychiater wel heeft gedaan, en toen was het 'toink', de puzzelstukjes vielen in elkaar. Die sticker, die juist diagnose zorgt ervoor dat ik er kan en aan kan laten werken want ik krijg dat niet alleen klaar.

Naast politiek of organisatorisch verraad, die het meest benoemd werd, kan het gevoel van miskennis ook op niveau van de samenleving ervaren worden. Uit het interview met respondent 1 blijkt dat de heldenbeelden in de media een omgekeerd effect kunnen hebben op militairen. Militairen die tegen hun eigen waarden in hebben gehandeld voelen zich nu eenmaal niet heldhaftig. Men krijgt opnieuw het gevoel gereduceerd te worden tot simplificaties waardoor er onrecht wordt gedaan aan hun eigen ervaring.

Respondent 1:

We hebben zoveel jaar later een medaille gehad... Ik denk wel dat het hoger echelon content was, maar ik weet het niet eigenlijk.

Interviewer: hoe voelde dat aan?

Ik had daar geen nood achter. Het was niet meer spontaan vond ik. Ze hadden eerst gezegd om zo een paar mensen waarvan een foto was getrokken, zoals een collega die met een slachtoffer in zijn nek op de voorpagina's stond, een medaille te geven. Maar die wou dat niet, hij wou niet alleen de medaille krijgen omdat hij op de voorpagina had gestaan. En dan jaren later kregen we allemaal een medaille, maar ja, niemand geeft nog om die medaille.

De LCC had wel direct een 'good job' gezegd de dag erna. Dat was wel zoiets van, als één van de hoogste bazen dat persoonlijk komt zeggen, dat is wel verdienstelijk. Maar daar bleef het ook wel bij.

5 Discussie en conclusie

5.1 Algemene synthese

Gezien de beperkte kennis en onderzoek naar morele verwondingen binnen de context van het Belgische Defensie, werd met dit onderzoek gepoogd om een aantal factoren in kaart te brengen om meer inzicht te krijgen in dit onderwerp. Van hieruit was het doel om bepaalde aanbevelingen te formuleren op individueel als op organisatieniveau.

De onbekendheid van de termen bij de respondenten laat ons concluderen dat dit aansluit bij de bestaande literatuur, namelijk dat er een algemene onderkenning is van morele verwondingen binnen de militaire populatie. Studies zoals die van Litz et al. (2009) en Shay (2014) benadrukken dat hoewel morele verwondingen significant zijn, ze vaak ondergerapporteerd en onderkend worden.

Het belichten van deze concepten alsook het te benaderen vanuit verschillende hoeken helpt ons om een beter zicht te krijgen op welke factoren een beschermende en/of versterkende effect hebben op een verdere ontwikkeling van morele verwonding na een zending. Uit de interviews met zeven militairen uit de Recovery Group komen zeven relevante factoren naar voren: (1) training, (2) organisatiecultuur, (3) peer support, (4) normvervaging (5) reflectie & debriefing, (6) nazorg en (7) erkenning. Al deze factoren kunnen op hun beurt zowel een beschermend als een versterkend effect hebben op het verwerken van een moreel dilemma of het ontstaan van een morele verwonding. Of een factor een eerder beschermende of een versterkende impact heeft, hangt af van de concrete invulling van de factor én hoe deze samenhangt met de andere geïdentificeerde factoren. Dit kunnen we eenvoudig illustreren aan de hand van de combinatie van de factoren *reflectie en debriefing, organisatiecultuur en nazorg*. Het debriefen na een incident waarbij er de mogelijkheid is om de puzzel opnieuw te leggen, wordt al cruciaal ervaren bij de respondenten in het opvangen en verwerken van ethisch moeilijke situaties. Vindt deze debriefing plaats in een organisatie met een ondersteunende cultuur, waarbij de pilaar van nazorg ook sterk uitgebouwd en geïmplementeerd is, zorgt dit voor een veilige omgeving die als beschermende factor fungeert in het verder ontwikkelen van morele verwondingen (Tuckey, & Scott, 2014); Adler et al., 2009). Echter kan dit de kwetsbaarheid verhogen indien dit plaats vindt in een weinig ondersteunende omgeving waarbij de nazorg niet goed uitgebouwd is of als minder toegankelijk ervaren wordt. Uiteraard is dit enkel een klein voorbeeld van een veel complexer geheel waarin meerdere factoren en subfactoren een rol spelen. Om de ontwikkeling van een morele verwonding ten gronde te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te onthouden dat het geheel meer is dan de som van de afzonderlijke delen.

Samenvattend kunnen we concluderen dat er een aantal belangrijke factoren geïdentificeerd zijn die kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van morele verwondingen. Als eerste is er het gebrek aan adequate training. Uit de literatuurstudie blijkt duidelijk dat we onze militairen niet enkel moeten voorbereiden op gevechtssituaties, maar ook op de psychologische impact van ethisch uitdagende situaties. Militairen moeten zich meer bewust worden van het morele spanningsveld binnen de militaire wereld. Veelal denken ze dat hun werk net zo moreel ingewikkeld is als elk ander type werk, waardoor ethiektraining niet of weinig aan bod komt (Molendijk, 2021).

Een volgende factor is de militaire organisatiecultuur. Deze is sterk doordrongen van machogedrag en stigma rondom het tonen van kwetsbaarheid en het zoeken van psychologische hulp. Dit belemmert de openheid en toegang tot noodzakelijke ondersteuning voor morele dilemma's en verwondingen. Dit zorgt er ook voor dat emotionele en psychologische noden onderdrukt worden, wat bijdraagt aan de ontwikkeling van langdurige

psychologische problemen zoals morele verwondingen. Er is daarom een dringende behoefte aan een cultuurverandering binnen Defensie. Het stigma rondom psychologische bijstand moet worden aangepakt, en er moet een omgeving worden gecreëerd waarin het zoeken naar hulp als een teken van kracht wordt gezien. Deze cultuur overschaduwde ook andere factoren die als beschermende buffer kunnen optreden in de ontwikkeling van morele verwonding. Hierin blijkt ook het belang van goed leiderschap een grote rol te spelen.

Normvervaging is een factor waarbij militairen hun morele grenzen onbewust kunnen overschrijden in situaties van hoge stress en morele ambiguïteit. Gezien de complexiteit en vele dimensies die kleur geven aan het moreel kompas is het niet vreemd dat militairen situaties kunnen meemaken die leiden tot gevoelens van schuld, schaamte of verraad. Tegelijkertijd zijn deze situaties vaak gekenmerkt door tegenstrijdigheid, bijvoorbeeld ben ik een goed militair en een goed mens? Deze tegenstrijdigheid is ook te zien in gevallen van normvervaging, waarbij militairen achteraf beseffen dat ze morele grenzen hebben overschreden, maar ook weten dat dit gebeurde juist omdat deze grenzen tijdelijk niet meer zo helder waren. Militairen kunnen moreel gedesoriënteerd raken en een diepgaande verwarring ontwikkelen over wat eerder gewoon een kwestie van boerenverstand leek te zijn (Molendijk, 2021).

Een gebrek aan structurele reflectie en debriefing na missies werd ook genoemd als kritische factor. Militairen dienen aangemoedigd te worden om regelmatig te reflecteren op hun beslissingen en ervaringen. Een gestructureerde reflectie en debriefing zou een standaardonderdeel van elke missie moeten zijn. Dit kan hen helpen om de morele implicaties van hun acties te begrijpen en te verwerken, en kan bijdragen aan het verminderen van morele verwonding. Cruciaal hierbij is echter een ondersteunende cultuur die helpt bij het creëren van een veilige omgeving voor het formuleren van bezorgdheden en feedback (Tuckey & Scott, 2014).

Peer support werd gezien als een essentiële hulp bij het verwerken van stress en morele dilemma's. De emotionele ondersteuning van collega's versterkt het gevoel van onderlinge verbondenheid. Door het delen van vergelijkbare ervaringen kunnen collega's elkaar emotionele steun bieden en elkaar helpen om te gaan met stress en uitdagingen (Feinstein, Pavisian & Storm, 2018). Gedeelde verhalen kunnen ook helpen bij het versterken van gedeelde normen en waarden. Dit kan militairen helpen om vast te houden aan hun morele kompas, ook in moeilijke situaties. Ook kan het helpen om taboes te doorbreken en militairen aan te moedigen om hulp te zoeken wanneer dat nodig is. (Zinzow et al., 2012). Het is duidelijk dat militaire organisaties aandacht moeten besteden aan het bevorderen van peer support om de psychologische gezondheid en het morele welzijn van hun troepen te waarborgen.

Vervolgens is er ook nood aan adequate zorg van de militairen, en meer bepaald de zorg na zending. Dit kan de nodige ondersteuning bieden bij het verwerken van ervaringen en kan militairen helpen omgaan met gevoelens van schuld, schaamte en verdriet. Nazorg kan ook worden gebruikt ter versterking van de onderlinge steun binnen militaire eenheden. Het bespreken van gedeelde ervaringen en het bieden van ondersteuning aan elkaar kan de cohesie en veerkracht van het team versterken (Adler et al., 2009). Door het bevorderen van een open communicatiecultuur binnen het team, kan nazorg ook helpen om eventuele spanningen die voortkomen uit morele dilemma's aan te pakken en te verminderen. In eerste instantie kan de zorg opgenomen worden door directe collega's of vertrouwenspersonen. Een informeel opvangnet door collega's of hulpverleners die begrijpen wat de job inhoudt, dicht bij hun leefwereld staan en een bekend gezicht zijn. Hoe informeler eerste opvang kan gebeuren, hoe laagdrempeliger het wordt ervaren (Hoge, Auchterlonie & Milliken, 2006).

Tot slot kan erkenning ook fungeren als een beschermende factor omdat dit de militairen helpt om zich gewaardeerd te voelen en het versterkt hun gevoel van autonomie en controle. De behoefte aan erkenning begint bij de afhankelijkheidsverhouding die er is tussen de militair en de organisatie of de staat. Wat er op het spel staat in die relatie is niet gering. Het gaat om de fysieke en mentale gezondheid van militairen, het gaat zelfs om hun leven. Om in hun werk te kunnen functioneren moeten militairen er dus op kunnen vertrouwen dat zij in goede handen zijn bij hun eigen organisatie of regering, of op zijn minst niet in verkeerde handen. Wordt deze relatie van afhankelijkheid en vertrouwen geschonden, dan wordt in de ervaring van militairen mogelijk een cruciale morele relatie beschadigd. Daar komt het gevoel van verraad en de behoefte aan erkenning vandaan. Dit verraad kan gevoeld worden ten opzichte van hun commando, de organisatie, maar dus ook de politiek (Molendijk, 2020). Molendijk (2021) stelt dat militairen daarnaast ook een gevoel van miskennis door de samenleving kunnen ervaren. Die ervaren miskennis voornamelijk rond het gereduceerd worden tot simplificaties waardoor er onrecht gedaan wordt aan de eigen ervaring.

5.2 Bijdrage en aanbevelingen

Als ik deze resultaten bekijk en reflecteer op de verhalen die de deelnemers mij brachten, ben ik in eerste instantie dankbaar dat ik het vertrouwen kreeg van hen om deze intense verhalen met mij te delen. Sommige verhalen waren nog nooit eerder gedeeld, maar elkeen wou graag z'n steentje bijdragen aan dit onderzoek vanuit een diepe wens om een beter begrip binnen Defensie te creëren in dit thema. Niet enkel om het zelf beter te begrijpen, maar ook ten voordele van de andere militairen, de volgende generatie. Ieder van hen heeft reeds een lang, en soms hobbelig parcours afgelegd om te staan waar ze vandaag staan, maar ze hopen allen dat er door een beter begrip meer kan ingezet worden op hulpverlening zodat anderen niet hetzelfde lange parcours dienen af te leggen zoals zij. Het vergt veel moed en doorzetting van hen om vanuit hun donkere dagen te ijveren voor een betere zorgomgeving voor alle militairen.

Dit onderzoek levert een kleine bijdrage in bepaalde inzichten rond factoren die een beschermende en/of versterkende impact hebben in het ontwikkelen van morele verwondingen. Hiermee speelt dit onderzoek in op de groeiende interesse en vraag naar de rol en impact van morele dilemma's en morele verwondingen in militaire omgevingen. Met dit onderzoek kunnen we geen conclusies trekken die van toepassing zijn op de ganse organisatie maar het geeft ons wel een aantal algemene aanknopingspunten die een houvast kunnen vormen bij het verder uitbouwen van dit thema binnen Defensie.

Aangezien een militaire setting altijd een bepaald moreel spanningsveld met zich mee zal brengen, zullen we morele verwondingen nooit volledig kunnen vermijden. Ze zullen altijd een inherent risico blijven verbonden aan de job als militair. Toch kunnen we meer gaan inzetten om deze problematiek en het risico hierop te reduceren. Hieronder worden een aantal aanbevelingen meegegeven die inspelen op de geïdentificeerde factoren.

Veerkracht- en ethiektraining

Voor we spreken van het leren herkennen en erkennen van moreel verwondende situaties dienen we van start te gaan met de eerste stap, namelijk kennis opdoen van ethische concepten. Je kan moeilijk spreken over morele verwondingen als je niet weet wat waarden, normen en morele dilemma's inhouden. Ethiektraining kan een oplossing bieden in het versterken van de morele competenties van onze militairen. Het helpt militairen zich bewust te worden van de morele en ethische dilemma's die zij kunnen tegenkomen. In de praktijk kan dit zich vertalen

in het niet alleen aandacht geven aan stress in een gevechtssituatie, maar ook aan stress in de context van confrontatie met onrecht, morele dilemma's en normvervaging. Het is belangrijk om te benoemen hoe zo'n moreel spanningsvlak kan ontstaan in bepaalde situaties alsook het belang te erkennen dat er onoplosbare conflicten kunnen ontstaan tussen persoonlijke en professionele waarden en een politieke opdracht en dat de zin van uitzendsituaties soms ook twijfelachtig kan zijn. Door vooraf over zo'n situaties te reflecteren en strategieën te ontwikkelen om ermee om te gaan, kunnen militairen beter voorbereid zijn en verminderd de kans om morele verwondingen op te lopen. Militairen krijgen op deze manier de kans om hun morele identiteit te versterken. Dit helpt hen om trouw te blijven aan hun waarden en principes, zelfs in de meest uitdagende omstandigheden. Als gevolg kan het de morele weerbaarheid van militairen versterken door hen te voorzien van een kader om ethische beslissingen te nemen onder druk. Dit helpt hen om consistente en ethisch verantwoorde keuzes te maken en reduceert de kans op normvervaging, zelfs in moeilijke situaties.

Een ander waardevol aspect aan ethiektraining is dat het ethisch leiderschap kan bevorderen door militairen aan te moedigen om het goede voorbeeld te geven en ethische normen te handhaven binnen hun eenheden. Leaders die ethisch handelen, kunnen een positieve invloed hebben op de morele cultuur van de ganse organisatie. Het bevordert hierdoor een cultuur van openheid en steun, waar militairen zich comfortabel voelen om hun ethische zorgen en ervaringen te delen. Dit kan bijdragen aan het verminderen van het taboe en stigma en het bevorderen van herstel na morele verwonding.

Echter mogen we niet in de valkuil trappen van een zoveelste briefing te geven waarbij je amper de aandacht krijgt van het publiek. Ethiek zou moeten verwerkt worden in praktijkoefeningen waarbij een realistische training in morele veerkracht mogelijk gemaakt wordt. Door middel van simulaties en rollenspellen kunnen militairen realistische scenario's oefenen waardoor ze ervaring opdoen met het maken van ethische keuzes in een gecontroleerde omgeving. Dit maakt hen beter voorbereid op echte situaties. Door militairen de tools en kennis te geven om ethische dilemma's aan te pakken, kunnen we een gezondere en meer ondersteunende militaire cultuur bevorderen waarin morele verwonding minder vaak voorkomt en beter wordt behandeld als het zich voordoet. Het kan interessant zijn om het onderzoek van van Baarle E., de Bruijne E. & van Loon K. (Dilemmatraining Aan De Hand Van Het Drie-kolommenmodel, Militaire Spectator, 2022) van naderbij te bekijken en af te toetsen of dilemmatraining aan de hand van het drie-kolommenmodel kan bijdragen aan morele ontwikkeling in de Belgische Defensie.

Echter zien we vaak ook een spanningsvlak tussen de cultuur en kenmerken van de militaire organisatie enerzijds en de inspanningen om reflectie en morele competentie te bevorderen anderzijds. Terwijl militairen worden uitgenodigd om hun daden te overwegen, te reflecteren en in twijfel te trekken, moeten ze tegelijkertijd opereren in een werkomgeving die gericht is op actie ondernemen en het opvolgen van strikte bevelen en beleidsrichtlijnen (van Baarle, Bosch, Widdershoven, Verweij & Molewijk, 2015). Dit kan een bijkomende uitdaging zijn om in acht te nemen in het ontwikkelen van ethiektraining.

Naast ethiektraining, is het ook waardevol om militairen op een individueel niveau te trainen in hun veerkracht om om te gaan met moeilijke situaties. Training van veerkracht leert hun beter te reageren op uitdagingen en tegenslagen. Door psychologische veerkracht te ontwikkelen, is men meer capabel om met stress, trauma en morele verwondingen om te gaan. Het helpt hen om het beter te verwerken alsook om zich beter aan te passen aan veranderende omstandigheden. Hierdoor leert de militair om meer effectieve copingstrategieën toe te passen om met morele dilemma's om te gaan. Dit omvat onder andere het reguleren van de eigen emoties, probleemoplossend denken en het cultiveren van positieve gedachten. Militairen

zullen door de training niet enkel een betere weerbaarheid hebben tegen stress door het omgaan met druk, onzekerheid en ethische conflicten, maar het zal hen ook helpen in het herstel na een morele verwonding. Het kan hen handvaten bieden om gevoelens van schuld, schaamte en boosheid te verwerken en een gezonde emotionele balans te behouden.

Niet veroordelen of negeren

Binnen Defensie is het van belang om aandachtig te zijn voor morele dilemma's en eventueel daarmee gepaard gaande verwondingen. Zeker bij zendingen waar er kritische incidenten zijn gebeurd, maar niet enkel bij die zendingen. Morele dilemma's kunnen op een constructieve manier verwerkt worden en nieuwe leeropportunities creëren maar in sommige situaties kunnen deze ook verder escaleren en morele verwondingen tot gevolg hebben. Al te vaak schuiven we gevoelens van schuld, schaamte of boosheid aan de kant omdat we ze aanschouwen als onnodig of misplaatst. Dit biedt echter geen oplossing voor de persoon in kwestie, integendeel, het kan het nog erger maken. Het niet veroordelen van deze gevoelens betekent dat we de ervaringen en emoties van het individu valideren. Dit helpt hen om zich gehoord en begrepen te voelen, wat een cruciale stap is in het helingsproces. Erkenning van hun pijn biedt een basis voor verdere ondersteuning en therapie. Wanneer we morele verwonding zonder oordeel benaderen, creëren we een veilige omgeving waarin individuen openlijk kunnen praten over hun gevoelens. Dit is een essentieel aspect van peer support waarbij veiligheid noodzakelijk is voor herstel. Deze psychologische veiligheid zorgt ervoor dat ze zich niet hoeven te schamen of bang te zijn voor afwijzing vanuit de organisatie. Door gevoelens van morele verwonding met empathie en begrip te benaderen, kunnen we een significant verschil maken in het leven van de militairen die hiermee worstelen. Het erkennen van hun pijn en hen de steun bieden die ze nodig hebben, is noodzakelijk voor hun heling en welzijn.

(Na)zorg

Manieren om adequate copingmechanismes te ontwikkelen bij militairen in het kader van morele stress zijn onder andere reflectie-oefeningen, inzetten op peer support en toegang tot de mentale gezondheidszorg faciliteren. Om deze toegang te faciliteren dienen we een cultuur te bevorderen waarin het zoeken naar hulp wordt aangemoedigd en gesteund. Dit kan worden bereikt door leidinggevenden die het belang van geestelijke gezondheid benadrukken, het verminderen van stigma rond psychologische problemen en het aanmoedigen van open communicatie over geestelijke gezondheidskwesties. We dienen een omgeving te promoten waar kwetsbaarheid en het zoeken van psychologische hulp als krachtig worden gezien.

De hulpverlening kan vervolgens ook geïntegreerd worden in operationele processen door het opnemen van protocollen voor het identificeren en ondersteunen van militairen die psychologische ondersteuning nodig hebben. Dit kan onder meer door het trainen van leidinggevenden en peers om tekenen van psychische problemen te herkennen en door te verwijzen naar passende hulpverleningsdiensten. Echter, alvorens te genieten van de effectiviteit van peer-to-peer ondersteuning, is het cruciaal dat de organisatie zich daar ook voor leent en dat er voldoende ruimte en veiligheid bestaat binnen de organisatie. Het betreft dus niet enkel een bottom-up benadering maar ook een top-down. Het is van belang dat er voldoende tijd en ruimte gecreëerd wordt voor informele contacten tussen collega's en mogelijks zelfs met dedicated hulpverleners. Ook is het van belang dat er een veilige omgeving gecreëerd wordt waarbij er open kan gepraat worden waardoor debriefen en reflecteren meer

mogelijk worden. Het is zinvol om niet enkel te leunen op het informeel netwerk van peersupport, maar ook drempelverlagend te werken naar de meer formele vormen van professionele hulpverlening. Een tijdige doorverwijzing naar deze diensten blijft cruciaal en van daaruit is kennis van de psychosociale diensten binnen Defensie een meerwaarde. (Na)Zorg dient dus een standaardonderdeel te zijn van de zendingscyclus.

Tot slot is huidig onderzoek op zoek gegaan naar beschermende en versterkende factoren in het ontwikkelen van morele verwondingen. De emoties schuld, schaamte en kwaadheid kwamen werden hier vaak aan gelinkt. Het zou interessant kunnen zijn om verder onderzoek uit te voeren naar de rol van deze emoties in het kader van morele verwondingen. Vooral omdat we deze kunnen integreren in het curatieve aspect van de nazorg. We hanteren hier tot op heden vaak een traumagerichte therapie aanpak waarbij de focus ligt op het blootstellen aan de angst, om deze te overwinnen. Door de focus te gaan verleggen naar de emoties gelinkt aan morele verwondingen, kunnen we met de cliënt gaan kijken naar onder andere hun schuldgevoel. Ergens, bedolven onder dat schuldgevoel, liggen de waarden die geschonden zijn, zoals zorgzaamheid, eerlijkheid of trouw. Door op zoek te gaan naar welke waarde geschonden is en hoe verdrietig dat is, kan er geprobeerd worden de herinnering te verwerken. De mogelijkheid kan dan bekeken worden dat de cliënt zichzelf of een ander vergeeft en de cliënten kunnen gemotiveerd worden om weer te gaan leven volgens hun waarden. Zo doen we eindelijk wat al veel eerder had gedaan moeten doen: erkennen dat de wonden die geslagen worden door wat wij elkaar aandoen, misschien wel de diepste wonden zijn.

5.3 Beperkingen

De keuze om het onderzoek uit te voeren binnen het cliëntenbestand van de Recovery Group, waar ik als interviewer ook betrokken ben als therapeut, brengt een aantal risico's met zich mee. Eerst en vooral dringt hier een ethisch dilemma zich op bij het verkrijgen van de geïnformeerde toestemming van de cliënten. Cliënten kunnen zich op een bepaalde manier verplicht voelen om deel te nemen aan het onderzoek uit schrik dat het therapeutisch traject anders zou beïnvloed worden. Een tweede risico is dat de interviewer goed moet opletten om de objectiviteit te behouden. De behandeling van de cliënten kan dit mogelijks beïnvloeden waardoor er onbewust positieve resultaten benadrukt worden en negatieve geminimaliseerd worden. Als laatste is dit een populatie die al ettelijke therapie achter de rug heeft. Dit kan er ook voor zorgen dat deze steekproef een beperkte variabiliteit vertoont in vergelijking met de bredere populatie binnen Defensie. Dit kan de algemene geldigheid van de bevindingen beperken. Toch heb ik gekozen voor deze populatie gezien dit kon bijdragen aan het element van erkenning geven. Door hen uit te nodigen voor het onderzoek, werd aan de respondenten getoond dat hun ervaringen en perspectieven waardevol zijn. Het deelnemen aan het onderzoek gaf hun de mogelijkheid om hun stem te laten horen en hun verhalen te delen, wat hen een gevoel van waarde en belangrijkheid gaf binnen de militaire gemeenschap en daarbuiten.

Gezien het onderzoek werd uitgevoerd met een beperkte steekproef van zeven personen, is er maar een beperkte generaliseerbaarheid. Op basis van de bevindingen van zeven personen kunnen we geen resultaten generaliseren naar gans de organisatie. De bevindingen zijn mogelijk niet representatief voor andere militairen. Daarnaast is er ook een beperkte statistische betrouwbaarheid. Door de kleine steekproef is het moeilijk te bepalen of de uitkomst een waarheidsgetrouwe bevinding is. Een grote mate van voorzichtigheid bij de interpretatie van de bevindingen is dus aangeraden.

Tot slot is er sprake van een enigszins heterogene doelgroep wat betreft werkervaringen binnen Defensie. Toch beperkt het zich tot militairen die reeds een weg gevonden hebben in de hulpverlening en dus ook al ettelijke sessies therapie achter de rug hebben en mogelijks meer affiniteit hebben met dit onderwerp. Dit zorgt er ook voor dat de deelnemers meer vertrouwd zijn om over dergelijke onderwerpen en de daarmee gepaard gaande emoties te praten. Alsook is het mogelijk dat ze makkelijker overgingen tot deelname aan de studie vanuit een vertrouwdheid met de interviewer die ze al kenden vanuit de groepstherapie. Anderzijds kan hier ook een gevoel van verplichting achter verscholen zitten, ondanks de mededeling dat de deelname volledig vrijblijvend was. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op operationele militairen die zich nog buiten de psychosociale hulpverlening bevinden.

Een bijkomende kanttekening is dat het huidig onderzoek geen vrouwen representeert. Er kwamen in dit onderzoek geen gender gerelateerde factoren aan het licht. Desalniettemin is het toch belangrijk om te benoemen dat de focus enkel op mannen lag in dit onderzoek.

6 Referenties

- Adams, W. C. (2015). Conducting semi-structured interviews. *Handbook of Practical Program Evaluation*, 4, 492-505. <https://doi.org/10.1002/9781119171386.ch19>
- Adler, A. B., Bliese, P. D., McGurk, D., Hoge, C. W., & Castro, C. A. (2009). Battlemind debriefing and battlemind training as early interventions with soldiers returning from Iraq: Randomization by platoon. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(5), 928-940. <https://doi.org/10.1037/a0016877>
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: Author.
- ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld, & Nauta, B. (2023). Psychotrauma door de eeuwen heen. *Impact*. <https://arq.org/sites/default/files/2023-06/Impact%20Magazine%202023-01.pdf>
- van Baarda, T. A., & Verweij, D. E. M. (Eds.). (2006). *Military ethics, the Dutch approach, a practical guide*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- van Baarda, T. A., & Verweij, D. E. M. (2006). Military ethics: Its nature and pedagogy. *Military Ethics*, 1-23.
- van Baarle, E., Bosch, J., Widdershoven, G., Verweij, D. & Molewijk, B.. (2015). Moral dilemmas in a military context. A case study of a train the trainer course on military ethics. *Journal of Moral Education*, 44, 1-22.
- van Baarle, E., de Bruijne, E., & Loon, K. V. (2022). Dilemmatraining aan de hand van het drie-kolommenmodel. *Militaire Spectator*, 191(12), 642–644. https://militairespectator.nl/sites/default/files/bestanden/artikelen/militaire_spectator_12_2022_vanbaarle.pdf
- Barnes M. J., Chen J. Y. C., Jenstch F., Oron-Gilad T., Redden E., Elliott L., Evans A. (2014). Designing for humans in autonomous systems: military applications. *Army Research Laboratory (US)*. <https://doi.org/10.13140/2.1.3500.7688>
- Boudreau, T. (2011). The morally injured. *The Massachusetts Review*, 52(3), 746–754.
- Bryan, C. J., Bryan, A. O., Roberge, E., Leifker, F. R., & Rozek, D. C. (2017). Moral injury, posttraumatic stress disorder, and suicidal behavior among National guard personnel. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*, 10(1), 36–45. <https://doi.org/10.1037/tra0000290>

- Cahill, J. M., Kinghorn, W., Dugdale, L. (2023). Repairing moral injury takes a team: what clinicians can learn from combat veterans. *Journal of Medical Ethics*, 49, 361-366.
- Coen, T., Hunchak, O., Sena, P., Viaggio, C., De Soir, E., & European Army Interoperability Centre. (2022). Battling Moral injuries: Ethical Dilemmas among land Forces. *Food for Thought* 03-2022. European Army Interoperability Centre. <https://finabel.org/wp-content/uploads/2022/03/44.-Battling-Moral-Injuriess.pdf>
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and Conducting Mixed Methods Research* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Currier J. M., Holland J. M., Drescher K., Foy D. (2013). Initial psychometric evaluation of the Moral Injury Questionnaire - Military version. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 22(1), 54-63.
- Currier, J. M., Holland, J. M., & Malott, J. (2014). Moral Injury, Meaning Making, and Mental Health in Returning Veterans. *Journal of Clinical Psychology*, 70(3), 229-240.
- *De nieuwe organisatie van de Defensiestaf* (2018, 03 december). *Intranet*. [http://intranet.mil.intra/sites/Portal/Documents/Brochure%20\(N\)%20A4%20New%20BE%20Army%202018_4Intranet.pdf](http://intranet.mil.intra/sites/Portal/Documents/Brochure%20(N)%20A4%20New%20BE%20Army%202018_4Intranet.pdf)
- De Soir E. (1996). *Handleiding voor de Emotionele Doorwerking van Schokervaringen*, Antwerpen/Apeldoorn, Maklu Uitgevers.
- Dickson-Swift, V., James, E. L., Kippen, S., & Liamputtong, P. (2007). Doing sensitive research: What challenges do qualitative researchers face? *Qualitative Research*, 7(3), 327–353.
- Drescher, K. D., Foy, D. W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K., & Litz, B. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, 17(1), 8-13.
- Eidelson, R., Pilisuk, M., & Soldz, S. (2011). The Dark Side of Comprehensive Soldier Fitness. *American Psychologist*, 66(7), 643-44.
- *Enkele cijfers op 01 januari 2024* (28 februari 2024). *Intranet*. https://intranet.mil.intra/sites/Pers/e_news/2024/02/20240228_IU_06_Enkele%20cijfers%20op%2001%20Jan%202024.pdf
- Feinstein, A., Pavisian, B., & Storm, H. (2018). Peer-support interventions for reducing psychological distress in post-trauma contexts: a systematic review. *Psychiatric Services*, 69(5), 461-470.

- Greene, J. C., Caracelli, V. J., & Graham, W. F. (1989). Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11(3), 255-274. <https://doi.org/10.3102/01623737011003255>
- Gross, M. L. (2010). *Moral Dilemmas of Modern War: Torture, Assassination, and Blackmail in an Age of Asymmetric Conflict*. Cambridge University Press.
- Goodwin, D., Pope, C., Mort, M., & Smith, A. (2003). Ethics and Ethnography: An Experiential Account. *Qualitative health research*, 13, 567-577.
- Griffin B. J., Purcell N., Burkman K., Litz B. T., Bryan C. J., Schmitz M., Villierme C., Walsh J., & Maguen S. (2019). Moral Injury: An Integrative Review. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 350-362.
- Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. New York, Pantheon Books, 9–11.
- Hannah, S. T., Avolio, B. J., & Walumbwa, F. O. (2010). Moral potency: Building the capacity for character-based leadership. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(5), 880–896. <https://doi.org/10.1037/a0017165>
- Hoge, C. W., Auchterlonie, J. L., & Milliken, C. S. (2006). Mental health problems, use of mental health services, and attrition from military service after returning from deployment to Iraq or Afghanistan. *JAMA*, 295(9), 1023-1032.
- Jordan, A. H., Eisen, E., Bolton, E., Nash, W. P., & Litz, B. T. (2017). Distinguishing war-related PTSD resulting from perpetration- and betrayal-based morally injurious events. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9, 627–634.
- Kahn, J. P., & Fins, J. J. (2010). The Perils and Challenges of Predicting Outcomes in Critical Care: Triage and Allocation of Limited Resources. *Journal of Clinical Ethics*, 21(4), 351-358.
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695-706.
- Litz, B. T., & Kerig, P. K. (2019). Introduction to the special issue on moral injury: Conceptual challenges, methodological issues, and clinical applications. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 341–349.
- Maguen, S., & Litz, B. T. (2012). Moral Injury in Veterans of War. *PTSD Research Quarterly*, 23(1), 1-6.

- Molendijk, T. (2020). Moral injury. De psychische impact van moreel-kritische situaties tijdens en na uitzendingen. *Militaire Spectator*, 189(11), 554 – 567.
- Molendijk, T. (2021). *Moral Injury and Soldiers in Conflict: Political Practices and Public Perceptions*. Routledge.
- Nash, W. P., & Litz, B. T. (2013). Moral injury: A mechanism for war-related psychological trauma in military family members. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 16(4), 365-375.
- Radboud Universiteit Nijmegen, Nederlandse Defensie Academie, Politieacademie, Nederlands Veteraneninstituut & ARQ nationaal Psychotrauma Centrum (n.d). *Project Moral Injury. Een transdisciplinair NWO NWA-project*. <https://www.projectmoralinjury.nl/>
- Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum Publishers/Macmillan Publishing.
- Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*, 31, 182–191.
- Shultz, J. M., et al. (2016). The Trauma Signature of 21st Century Disasters: A Theoretical Framework for Collective Trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 29(1), 1-11.
- Sinnott-Armstrong, W. (1988). *Moral dilemmas*. New York, NY, USA: Blackwell.
- Sphere Association. (2018). *The Sphere Handbook: Humanitarian Charter and Minimum Standards in Humanitarian Response*. Genève, Zwitserland: Sphere Association.
- Taylor, P. M. (2003). *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. Manchester University Press.
- Tomlinson, M. W., & Lundquist, L. M. (2013). Ethical Decision Making in Disaster and War: A Systematic Review. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 7(2), 142-153. <http://doi.org/10.1017/dmp.2013.30>
- Tuckey, M. R., & Scott, J. E. (2014). Group critical incident stress debriefing with emergency services personnel: a randomized controlled trial. *Anxiety, Stress, & Coping*, 27(1), 38-54.
- Weiss, T. G., & Daws, S. (2007). *The Oxford Handbook on the United Nations*. Oxford University Press.

- Wisco, B. E., Marx, B. P., May, C. L., Martini, B., Krystal, J. H., Southwick, S. M., & Pietrzak, R. H. (2017). Moral injury in US combat veterans: Results from the national health and resilience in veteran study. *Depression and anxiety*, 34(4), 340-347.
- Zinzow, H. M., Britt, T. W., McFadden, A. C., Burnette, C. M., & Gillispie, S. (2012). Connecting active duty and returning veterans to mental health care: Examining barriers and solutions. *Military Psychology*, 24(4), 375-396.

7 Bijlagen

7.1 Informed consent Postgraduaat Rampenmanagement – Campus Vesta

“Morele verwonding: De onzichtbare kwetsuur van onze militairen”

Ik verklaar op een voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over het doel en de inhoud van het onderzoek. Ik kon aanvullende vragen stellen die voldoende werden beantwoord.

Ik stem geheel vrijwillig in met de deelname aan het interview. Ik weet dat ik op ieder moment kan beslissen om niet langer deel te nemen aan het interview of het onderzoek. Daarvoor hoef ik geen reden op te geven.

De gegevens en de resultaten van het interview zullen met de nodige discretie worden behandeld. Mijn naam en familienaam blijven anoniem.

Ik geef eveneens toestemming aan de interviewer voor het maken van een audio-opname tijdens het interview. Deze opname blijft vertrouwelijk en wordt enkel binnen het kader van de opleiding gebruikt.

Naam deelnemer:

Datum:

Handtekening:

7.2 Toestemming onderzoek met cliëntenpopulatie van het CGG

Neder-Over-Heembeek

11 december 2023

Onderwerp: Toestemming onderzoek met cliëntenpopulatie van het CGG

Geachte Cdt AXTERS,

Als diensthoofd van het Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg (CGG) verleen ik hierbij officieel toestemming om een onderzoek uit te voeren op onze dienst, waarbij er rechtstreeks contact zal zijn met onze cliënten.

Ik vertrouw erop dat het onderzoek zal uitgevoerd worden met de hoogste mate van professionaliteit, ethiek en respect voor de privacy en het welzijn van onze patiënten.

■
Gelieve er rekening mee te houden dat u zich aan alle relevante wetten, voorschriften en ethische richtlijnen dient te houden tijdens het uitvoeren van uw onderzoek. Dit omvat het verkrijgen van geïnformeerde toestemming van de deelnemende patiënten en het waarborgen van de vertrouwelijkheid van alle verzamelde gegevens.

Indien nodig, sta ik tot uw beschikking om verdere ondersteuning te bieden en eventuele vragen of zorgen te bespreken die zich tijdens het onderzoek kunnen voordoen.

Met vriendelijke groet,

X

Jeroen Van den Bossche

LtKol

Signed by: Jeroen Van den Bossche (Signature)

7.3 Semi- gestructureerd diepte-interview

1. Demografische gegevens
 - a. Geslacht
 - b. Leeftijd
 - c. Woonplaats
2. Hoe ziet jouw militaire carrière eruit?
 - a. Categorie
 - b. functie
 - c. Eenheid
 - d. Aantal dienstjaren
 - e. Militaire zendingen
3. Heb je ooit gehoord van morele dilemma's en morele verwonding? Wat betekenen deze concepten voor jou?
4. Morele verwondingen zijn gevolgen van morele dilemma's waarmee je geconfronteerd bent geweest. Deze dilemma's, waarbij je moet omgaan met een bepaalde beslissing of actie, kunnen leiden tot trauma. Welke morele dilemma's heb jij ervaren tijdens je militaire zendingen? Kan je voorbeelden geven?
5. Hebben deze morele dilemma's bij jou geleid tot trauma of morele verwonding?
6. Kan je deze morele verwondingen of trauma beschrijven?
7. Wat heeft er volgens jou bijgedragen in het al dan niet ontwikkelen van deze morele verwonding of trauma?
8. Is er volgens jou voldoende ondersteuning vanuit defensie voor dit aspect?
 - a. Tijdens de voorbereiding
 - b. Tijdens zending
 - c. Na zending